

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эзелэн

№ 113 (17250)

2006 чылдың
СЕНТЯБРЬ 7,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ САЛЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы сентябрь 5-те болуп эрткен. Аңаа Чазак кежигүннери он бир айтырыгны чугалашкан.

Мурнады хөгжүдөр «Өөредилге», «Кадыкшыл», «Агроулет-пүр комплекзиниң хөгжүлдеси», «Таарымчалыг чурттаар орансава» национал төлевилелдерни амыдыралга боттандырат талазы-биле республиканың Өөредилге, Кадык камгалал, Көдээ ажыл-агый, Тудуг яамыларының 2006 чылдың август айда чоруткан ажылдарының отчеттарын бадылар дугайында айтырыгларны хуралга сайгарган. Үстүнде адаан яамыларның удуртукчулары август айда национал төлевилелдерни боттандырат талазы-биле график канчаар күүсетинип турарын хуралга илеткээн. Чазак кежигүннери илеткелдерни дыңнааш, республикада мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлевилелдин август айда кылыр ужурлуг ажылдары колдуунда баш удур кылдырган график езугаар чоруп турарын демдеглээн. Яамы бүрүзү бодунга хамааржыр национал төлевилелди боттандырат дээш күженишкинниң ажылдап келгенинден эвээш эвес ажыктыг чүүлдер кылдынганын отчеттарда бижээш.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы «Өөредилге» национал төлевилелди боттандырат дээш тургустунган график езугаар тодаргай ажылдарны кылган. Отчет езугаар алырга, Бүгү-россияның конкурстарына тиелээн болгаш шаңналдыг черлерни

алган талантылыг аныяктарның дугайында медээлерни чыггаш, ооң анализин кылган. Ында 296 талантылыг аныяктар кирип турар. Оларның иштинде спортка чедишкннерлиг 70 киж, эртем-техниктиг чогаадылга болгаш өөредилге-шинчилел ажыл-чорудулгага эки түңнелдерлиг болган 154 киж кирип турар. Муниципалдыг өөредилгелер талантылыг аныяктарны деткири-биле 2006 чылдың август айда 287,177 муң рубльди тускайлап берген. Россия Федерациязының Президентиниң болгаш Тыва Республиканың Чазаак Даргазының шаңналдарына кандидаттарны шилип алган. Яамы башкыларның август чөвүлел хуралдарын чогуур деңнелге эрттиргеш, оларга «Өөредилге» национал төлевилелди боттандырат талазы-биле шиитпирлээр айтырыгларны чугалашкан.

Яамыларның дөрт национал төлевилелдерни боттандырат графикин август айда канчаар күүседип турарының дугайында отчеттарын хуралга сайгаргаш, бадылааш, доктаалдарны хүлээп алган. Моон алырга Тыва Республиканың Чазаак мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлевилелди боттандыратыны чугалашкан, Чазак хуралы доктаалды хүлээп алган.

2006 чылдың июльда Тыва Республиканың девискээринге болган үерниң чедирген материалдыг когаралының баш бурунгаар үндүргөн хемчээлиниң дугайында Тыва Республиканың Чазаак Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырның хөгжүлдесиниң эргелелиниң килдис эргелекчизи

Л.И.Красовскаяның информациязын дыңнаан. Үерниң ниити чедирген материалдыг когаралын баш бурунгаар санап көөрге, 25,7 млн. рубль болган. Бо айтырыгны сайгарып турар үеде чамдык кожуннар, ведомстволар үерниң чедирген когаралының, ооң үрзүн объектилерин катап тургузарына чеже хире акша-төгөрик хереглеттинип турарының дугайында санаашкыннарны мынчага чедир киирбээни илерээн. Мону барымдаадаш: Каа-Хем, Кызыл, Тожу кожуннарының, Кызыл хоорайның чагыргалары Россия Федерациязының Чазааның 2000 чылдың октябрь 26-да хүлээп алганы №810 «Онза байдалдарны баш бурунгаар сагындырат болгаш ону чок кылыр база ооң чедирген когаралын чайладыр талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның курлавыр фондуздан акша-хөрөңгини тускайлап бээриниң дугайында» доктаалына дүүштүр санаашкыннарны кылгаш, 2006 чылдың сентябрь 9-та Чазаак киирерин хуралга шиитпирлээн.

2006 чылдың октябрь-декабрьда 1979-1988 чылдарда төртүтүнген хамаатыларны шериг албанынче кыйгытыр дугайында айтырыгны чугалашкан, Чазак хуралы доктаалды хүлээп алган. Ук документиде хамаатыларны шериг албанынче кыйгытып турар үеде чорудар хемчеглерни кошкан.

Хүн чурумунда кирген өске-даа айтырыгларны хуралга чугалашкан, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Хол бөмбүц

МАЙОРНУЧ ЧЫРЫК АДЫНГА

Бо халптыг таварылга бир чыл бурунгаар болган. Чөөн-Хемчик кожунда иштики херектер килдизинге эксперт-криминалист турган Кара Туран-ооловна Куулар орук озал-ондаанга амызындан чарылган.

Ол анай чажындан-на спортка ынак, ылаңгыя хол бөмбүүнге эки ойнаар чораан болгаш, башкы институтунга өөренип тура-даа, ажылдап-даа чорааш, маргылдааларга эки киржип чораан.

Ооң төрелдери, килдистин хууда составы Кара Кууларның чырык адынга турсаадып чылдыңна августа ажык маргылдаа эрттирер деп шиитпирлээн.

Август 19-та республиканың чүк-чүгүнден келген 10 команда хей-аьтыг, эрестиг ойнаан. Аныяктар аңгы командалар тургузуп алган. Кызыл хоорайдан келген шыырак командаларга көдээ спортчулар төлептиг удурланган.

Чидиг демиселдин түңнелинде хоочуннар аразына бирги черни

ады сурагжый берген «Эне-Сай» чедип ап шыдапкан, ийгизинде база кызылчылар – «Фармация», чадаанажылар ооң соонда кирген. Аныяктардан черле чурумнуун, демнини көргүзүп ойнап турган Аксы-Барлык уруглары тиелеп үнген, ийги болгаш үшкү черлерни кожжалар – ак-довуракчылар биле Бай-Тайга кыстары элээш.

Бодунуң командаларын «өрү тыртып», тиелелгеже хей-аьт киирип турганнар өртектиг белектер-биле шаңнаткылаан. Маргылдааның киржикчилеринге өөрүп четтиргенин Кара Туран-ооловнаның төрелдери, эш-өөрү илергейлеп, ооң канчаар ажылдап-чурттап чораанын сактып чугаалааннар. Херээжен улус аразына мындыг маргылдаа чыл санында эртери чөп, эки кижини сактып-бодуар ужурлуг дээрзинге чыылганнар чүүлдүгзүнгеннер.

Орлан ХОВАЛЫГ,
милицияның капитаны.
Чөөн-Хемчик кожуну.

Кызыл хоорайның Хүнүн байырлаарының планы

Сентябрь 8-те хоорайның Культура болгаш дыштанылга парйыгына шыдыраа маргылдаазы 10.00 шакта, найысылалдыг ипподромунуң байырлыг ажыдышкыны болгаш аьт чарыжы 14.00 шакта.

Сентябрь 9-та чадаг чарышка чартык марафон (21 км) Арат шөлүнден 10.00 шакта эгелээр. Кызылдың Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга хоорайның бүдүрүлге болгаш организация коллективтериниң парадчыскаалы 9 шакта эгелээр. Бола стадионга «Север холдар» деп делгелге 10.00 шакта, «Бойдустун хайыразы-2006» деп делгелге 12.00 шакта ажыттынар. Кызылдың Хүндүлүг хамаатыларының шинзылгаларын тыпысыры, найысылалдың Хүнүнге алдар болдуруп чарлаан конкурстарның тиелекчилерин шаңнаары 11-12.00 шактарда болур. «Кызыл — мээң ынак хоорайым» деп байырлап диско-теказы 19.00 шакта эгелээр. Байырлап фейервериги 23.00 шакта болур.

Сентябрь 10-да Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга 16-дан 28 харга чедир аныяктарның тыва хүреш маргылдаазы 12.00 шакта эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганы дугайында хоойлужулганын боттандыратырга чугула үнүшкүннү семинарны бедик деңнелге организастап эрттиргениңер дээш Силерге өөрүп четтиргенимни улуг күзелдиим-биле илергейлеп тур мен.

Силерниң республикаларның күрүнэ эрге-чагырганының органнын тус чер бот-башкарылганының айтырыгларын канчаар боттандырып турарыңарны Эвенкия автономнуг округтуң делегациязы хүндүткел-биле хүлээп алдымыс, ол чорук үндезин чоннарның чаңчылчаан амыдырал хевирин камгалап алыр арганы берип турар-дыр.

Чазактың удуртукчуларының мергежилинин бедии база Тыва Республиканың тус чер бот-баш-

карылганының удуртукчуларының:

— Улуг-Хем кожунуң - Виктор Кууларович Пюрюнанын;
— Чөөн-Хемчик кожунуң - Никита Хокпалдаевич Кууларнын;
— Барыин-Хемчик кожунуң - Алексей Монгушевич Маркс-оолдун;
— Ак-Довурак хоорайдан - Владимир Саганович Монгуштуң ажылынга харысалгалы хүлээп алган болгаш боттандырган шиитпирлеринде илдең көстүп турар чүве-дир.

Силерниң дуржулганарны бедии-биле үнелвишаан, тус чер бот-башкарылганының талазы-биле силерниң тып алган шиитпирлеринерни Эвенкияга боттандырып болур-дур деп санадымыс.

Хүндүткел-биле,
Эвенкия автономнуг округтуң губернатору **Б.М. ЗОЛОТАРЕВ.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тувгаз» ААН-ниң ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»

хүндүлүг атты куш-ажылчы чедишкннери дээш база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилдааны дээш «Тувгаз» ААН-ниң авария-диспетчер албанының слесары **Леонид Васильевич Семерняга** тыпысыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Ак-Довурактың газ участогунуң авария албанының слесары **Алексей Седен-оолович Ондарны;**

«Тувгаз» ААН-ниң кол бухгалтери **Наталья Викторовна Корбутту** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

«Азас» КХН-ниң ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»

хүндүлүг атты садыглаашкын талазы-биле ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Азас» КХН-ниң бүдүрүлге цегиниң улуг мастери **Надежда Ивановна Гореловага,** «Азас» КХН-ниң улуг садыгжызы **Нелли Юрьевна Мещеряковага** тыпысыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

«Азас» КХН-ниң улуг садыгжызы **Анжэла Александровна Дегени,** «Азас» КХН-ниң садыгжызы **Римма Степановна Яшинаны** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай
2006 чылдың сентябрь 1,
№ 133

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Чарлыгының күш чок болганының дугайында

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2006 чылдың январь 10-дагы № 1 «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының эртем болгаш техника талазы-биле шаңналын үндезилеп тургузарының дугайында» Чарлыгын күш чок болган деп санаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай
2006 чылдың апрель 6,
№ 59

«Дорт шугумда»

Өөредилге яамызының удуртукчулары

«Шын» солунуң редакциязы чаа өөредилге чылының эгезинде «Өөредилге» национал төлевилелдин республикада боттанышкынының талазы-биле ТР-ниң өөредилге сайыдының оралакчылары Анна Салчаковна Ооржак болгаш Уран-кыс Сергеевна Ондар-биле номчукчуларның «Дорт шугумун» эрттирер деп турар.

Айтырыгларны **сентябрь 8-те 11.00 шактан 12.00 шакка чедир 1-01-35 телефон дамчыштыр салып болур.**

МАЛ ЧЕМИ БОЛГАШ ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ

Эрткен неделяда болуп эрткен селектор хуралдың кол айтыры — мал чеми болгаш дүжүт ажаалдазынга белеткел дугайында болган.

Көдээ ажил-агый болгаш аш-чэм яамызының сайыды В.И.Лавриненкоң дыңнатканы-биле алырга, Тываның ажил-агыйлары 2006 чылда 106 тонна сигенни белеткеп алыр ужурулуг. Ол хире сигенни белеткээринге боду чайгаар үнген 70 гектар сиген шөлү база 3,7 гектар эрткен чылдарда тараан хэй чылдыг сиген шөлүдери бар.

Кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдериниң дыңнатканы-биле алырга, бо хүннерде 50266 тонна сигенни кескен азы мал чеминиң белеткелинге көрдүнгөн планның 47, 4 хуузу. Мал чеминиң белеткелин Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Каа-Хем, Эрзин, Таңды, Мөңгүн-Тайга кожууннарда идеп-кейли-биле чорудуп турар. А Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Чеди-Хөл, Кызыл кожууннарда бо чылын сиген хөлчөк эки үнген-даа болза, ону ажаап алыры хожудал турар.

Сиген кезилдезинде хүнде ниитизи-биле 3 муң хире кижиле хаара туттунган, оларның иштинде 2200-ү хол-биле кезер улустар, 312 тракторлар, 215 сиген кезер тракторлар.

Виктор Иванович кожууннарда ажил чок кижилерниң саны хей-даа болза, сигенни, чижээлээрге, Чаа-Хөл кожуунда—73, Би-Хемде—88 кижиле кезип турар, оларның 75-и хол-биле кезер улустар бооп турар, Чеди-Хөл болгаш Таңды кожууннарда байдал база оон дээредевес деп хараадал-биле чугаалады.

Бо чылын кыш соок болур, ынчангаш мал чемин чогуур деңгелге белеткеп алыры-биле республиканың чурттакчы черлеринге шалыпкыны-биле мал чеми белеткээр немелде бригадалардан тургускаш, оларга черлерден, техниканан бээри чугула. Кескен сигеннерни кургадып, хөпээннеп, кадарчыларның кыштагларынга организасты-биле чедирип алырын бодаар ужурулуг. Мал чеми белеткеп бээри-биле «Ресагро-центр» КУБ-биле база машина-технологтуг станцияларның удурткучулары-биле керээ чарар. Оон аңгыда шынарын хынаары-биле мал чеминиң хевирлерин доктаамал дужаар. Сиген кезикчилерин шаңнап-мактаарының аргазын тывар болза эки дээрзин база демдегледи.

Ооң соонда В.И.Лавриненко чөвүлөдүн ийги айтыры— дүжүт ажаалдазынга хамаарыштыр дыңнадыгны кылды. Бо күзүн республиканың ажил-агыйлары 21 муң гектар шөлде тараа ажаарлар. Виктор Ивановичниң чугаалааны-биле алырга, тараа ажаар комбайннарның техниктиг байдалы багай. Республикада ниитизи-биле оларның белеткел 58 хуу болуп, 161 комбайнның чүгле 94-ү ажылдап турар. Чамдык кожууннарда бо көргүзүглер оон-даа куду, чижээлээрге, Сүт-Хөлде 9 комбайнның 4-ү ажылдап турар, Чөөн-Хемчикте—5, Барыын-Хемчикте—6, Улуг-Хемде—7, Би-Хемде—9. Ындыг-даа бол, Тыва-

да чаңгыс комбайнга 119 гектар онаажып, техниктиг талазы-биле нормага дүжүп турар. Ынчалза-даа чамдык ажил-агыйларда бо чүүл нормадан бир, ийи катап ажып турар болгаш ажилга шалтыктыг. Аңгы-аңгы ажил-агыйларда 697 чүк машиналары бар, оларның 410-у шимчеп турар.

Тараа аймаан ажаарынга 3,5 млн. рубльге 166 муң литр кывар-чаар материалдар херек. Август 31-ниң сан-чу-

муң рубльге артык кезектерни сатканын дыңнатты. 10 хонгаш-ла сиген кезер техникага артык кезектерни эккеп турар. Бөгүнде бо организацияда сиген ажаар техникага херек кезектер четчир.

«Тываагроснабтың» специалистери кожууннарга чүү херегин өөренип көөрү-биле республиканың элээн каш кожууннарынга четкен. Ажил-агыйларның удурткучулары айтырыг хуудустарын алган, ынчалза-даа бөгүнде чедир түннел чагыгы чүгле Чөөн-Хемчик биле Барыын-Хемчик берген бооп турар. Сентябрь айның эге хонуктарында Новосибирск хоорайдан база артык кезектер кээр.

Л.А.Ярец көдээ бүдүрүкчүлери чагыгларны «Тываагроснабтың» адресинче азы факс-биле (3-27-80) чорударын дилээн. Шупту чагыгларны олар кыска үе иштинде көөрүн база боттарының төлөп шыдаар аргазын көрүп тургаш чагыг киририн чугаалады.

Эрткен неделяның эгезинде «Росагролизингиниң» чээли комитеди «КамАЗ», «МАЗ» автомобильдерни, трактор, тараа арыг-лаар агрегаттар-биле хандырылгага хамаарыштыр айтырыгны шиптирлээ. Лизинг таварыштыр техника болгаш мал-маган садып аар күзелдиг малчыларны баштайгы дадывыр болгаш ай санының төлөвирин төлээр акша-төгөриктен тып алырын дилеп турар.

Тыва Республиканың Чазаның Баштыңына болгаш көдээ ажил-агый сайыдының мурнунга көдээ ажил-агый талазы-биле харыс-салгалыг ажилдакчылары кидин

түлүк сиген кезилдези, дүжүт ажаалдазының үезинде шөлээлеп база аарый берген Бай-Тайга кожуун, Улуг-Хем, Тес-Хем, Таңды, Каа-Хем кожууннарның төлээлери отчет бергеннер.

Хуралды Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак төндүрүп тура, мал чеминиң белеткел кудула деңгелде чоруп турарынга үндезилээш, сентябрь 20-ге чедир ажилды дооскан турары-биле ажил графикин тургузарын дааскан. Сиген эки үнген, ынчалза-даа суг алган черлерниң сигеннерин хол-биле долгап тургаш кургадырын, бар-ла аргаларны ажыгларын чугаалаан. Мал чемин чогуур деңгелде чедир белеткеп албас болза, кыш соок болгаш улуг харлыг боор дээрзин демдегледи. Хүндүс ажилдаш, үрелген машина-техниканы кежээки, дүнеки үеде септээрин, сиген кезилдези хожудап турар черлер ажил чок кижилерни эвилдеп тургаш хол-биле кезерин, «Россельхозбанк» чээли, артык кезектер бээринге белең, машина-техника бар-дыр кожууннарның администрациялары ажилды чогуур деңгелге чедир организастап шыдавас чүве болза, боттары суму даргалары-биле шөлчө үнзүн деп айтыты. Малчыларның каяаларының өдээн база амдан эгелеп коптарып, кургадып алыры чугула.

Шериг-оол Дизижикович көдээ бүдүрүкчүлериң кол сорулгазы—малдың баш санын камгалаары болгаш көвүдедири деп демдегледи.

Бистиң Корр.

Фото-медээлер

Мергежилдин кагбаан

Эртин Монгуш 1990 чылдарның эгезинде тудугга ажилдап кээп турда, бо адырда экономиктиг бергедээшкннер эгелей берген турган. Акшаландырышкынның үезинде чоруттунмай турганындан дыка хей тудуг объектилери туруп алган. Чамдык арга-дуржулгалыг тудугжулар өскээрткен ажил дилээр азы тура чок-даа болза, эрте хүндүлүг дыштанылгазы үнер ужурга таваржып турганын сактыр бис. Эртин Монгуш үе чеже-даа берге болза, дашчының мергежилдинге шыныч болуп арткан. Чамдык үелерде түр кылыр тудуг ажилдарында даа ажилдап турган.

Бо хүннерде ол «Көдээ тудуг» КХН-ниң кежигүнү болуп, эш-өөрү-биле Кызылдың 15 дугаар школының девискээриниң иштинде үш каът эге школа тудуунда Константин Смородниковтун бригадазында ажилдап турар.

Тудугжулар боттарының талазындан ажилды бо чылын күзүн доозар сорулгалыглар. Оон ишти ки шеверлел ажилдары эгелээр, ону чүгле өске бригадалар кежигүннери кылыр.

Дыштанылга үезинде

Ак-Хемниң эринде «Тажый» дыштанылга лагери — республиканың эң эки ажилдыг уруглар дыштанылга чериниң бирээзи. Ак-Довурак хоорайның чагыргазында хамааржыр бо

лагерьге чайын чүс-чүс уруг дыштанып, кадыкшылын быжыктырган. Оон улуг столоваязы база сөөлгү чылдарда таныттынмас кылдыр катап септеттинген. Аңаа уругларга амдангы аш-чемни лагериниң улуг повары Светлана Ооржак овна Монгуш (чурукта оң талазында) биле оң дузалакчызы Светлана Дадарыкпаевна Ооржак белеткеп чайлаан. Дуржулгалыг угбаларының белеткээни чаагай янзы-бүрү чемнерин чоолап өөрөнгөн уруглар оларга хүннүң-не катап-катап «Четтирдивис!» деп чугаалап турганнар.

Юрий КӨК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Черивистиң байлаа

Чаңгыс-Терек аржаанынга ужурашкаш...

Чаңгыс-Терек. Бо хуу атты адаптарга, чашпан үнген хову каракка көстүп келир. Чүгле Тывада эвес, а бүгү Россияда база Ортаа Азияда билдингир апарган бо чер Бай-Тайга кожууннун Шуй сумузунун девискээринде чаттыла берген. Сайзыраңгай социализм үезинде тараа чалгып чыткан бо ховуда ам чыдыг чашпан бодунун дазыл-дамзырын быжыглап эгелээш. Ынчалза-даа кожууннун ишти ки херектер килдизиниң профилактиктиг ажилдарының түннелинде бо чайын кара чашпан барык үнмез деп болур. Сонгаар «Чаңгыс-Терек хоорай» джири ховуда оон аңгыда, кадыкшылды быжыглаар кайгамчык аржаан бар дээрзин дыңнаан-даа болзумза, бо чайын аңаа бир дугаар чедип, оон ачы-дузазын көөр аргалыг болдум.

Моң мурнунда Дустуг-Хем, Шивилиг аржааннарынга барып дыштанып, дадыгып турганывистан Чаңгыс-Терек база бир онзагай болду. Үстүнде адааным ийи аржаанче, ылаңгыя Дустуг-Хемче чедип алыры шүүттүг, үер-чайык болурга, суурга чедир оруктар дуглалы бээр, а Чаңгыс-Терекче орук ак, Шуйдан 6-7 км черде.

Тайга эдзэнден сыстып үнгөн аржаанның суу соок-даа болза, кадыкшылын быжыглап келгенерге моондак болбаан. Оларда тейжигеш кырын дургаар 15 хире майгын чыскаалыпкан. «Майгын хоорайжыгашта» чүгле Бай-Тайгадан эвес, Барыын-Хемчик, Ак-Довурак, Кызыл, Би-Хем, Эрзинден дыштаныкчылар келгени

дээрге-ле, аржаанның ат-сураа элээн нептеренгей апар чыдары ол. Ылаңгыя чоокку эрткен чылдарда кодур аары кежээлеп турда, дыка хей улус оон буянын четтиргенин чоок-кавыда малчынар сактып чугаалаар болдулар. Чаңгыс-Терек аржааны кеш аарыгларында, хан базышыкынынга, чартыктаан кижилерге база өске-даа аарыгларга дузалаарын билеп алдывас.

Аржаанның үнгөн бажын кажаалап, чоогунга турган аалдарны ырады көжүрүп, арыглары бажыңнарны туттурганын эки деп санаар апаар. Чүге-ле ийик, дойдан дүрүлзүүн бурганы херим-кажаадан дашкаар. Оозунун чүгле демир сеги арткан. Сөөлгү ийи-үш чылда ашталга кылбаанындан чер-черде шил, лааза аймаа дириг амытаннарга, кижилерге айыылды тургузуп турарын таныжылга кежээзинге организастаанывыс концерт сөөлүндө чугаалашкаш, эртинде субботник чарлаан бис.

Бодум, авам болгаш акым, чавам суглар чораан бис. Кожаларым Тээлиден өрт чериниң ажилдакчызы Николай Шыырак-ович Хертектиң, Эрзинден башкы Юрий Аваевич Монгуштун, Ак-Довурактын Марьяна Хымырандаевна Сарыгларның («Мишутка» уруглар садында орус дыл башкызы), Мария Марковна Хомушкунун (Ак-Довурактын төп эмнелгезинде эмчи), Раиса Допуловна Сарыгларның (үндүрүг инспекциязының ажилдакчызы), Марта Допуловна Сарыгларның (уруглар садында башкы) база Алексей

Маадыр-оолович Эргек-оолдун («Даг-дүгү» фабриказының ажилдакчызы) өг-бүлөзи.

Кызылдан Полина Шакар-овна Ооржак оглу Аян Ана-тольевич-биле төрзэн Тываның каас бойдузун үнелеп билер, ону камгалап-карактаарында чаш ажы-төлүн өөөрөдип, боттары үлөгер-чижээн берип чоруур улус дээрзин демдеглеским. Чүге дээрге бистерден аңгыда, чоогуска Шуй суурдан келген 6 оол (1-4 класс чүвөлөр) үш хонук иштинде тооруктап, бистиң чүнү кылып турганывысты хайгаарап, арыглаашкынга киржип-даа турдулар. Эрги бокту бөлгөш, оңгар казып хөмгөш (машина чүгү деп болур), чаа оңгар казып ажилдаан бис. Биске ол кагыда чурттап турар чылгычы акый Григорий Мокур-оолович Куулар күжүн харам чокка дузалашкан. Ону Шуй улузу Дардай джир. Биче сеткилдиг, чугаакыр акывыска аржаанның санитарлыг байдалын хайгаарап турарын чагып кааш, келир чылын ол-ла өйде, август 8-10 хүннеринде, база катап чылгып келиривисти дугурушкаш, соңнуг-мурнуг чаныпкан бис.

Майгын тип, бир дугаар дыштанып, мындыг найыралдыг, тайбың чурттап, аяктыгы үүле кылганывыстан сеткилвис чик, чылыг сактышкыннарны хойлап алгылаан бис. Четтирдивис Чаңгыс-Терек! Күзелдиглерни база чаладывыс.

Меңги ООРЖАК.

Туран хоорай.

Сарыг шажынның булуну

«МАНИ» тариназын шыгжаан хүртү-барабан

Индияда турар Гюдмед хүрэзениң лама-башкылары бо хүрнөрдө Кызыл хоорайда тариналар шыгжап каан улуг хүртү-барабан тудуун доозуп турарлар. Лама-башкыларның бөлүүн удуртуп база очулдуруп чоруур «Тибетти кадалап алылыңар» деп фондунуң удуртукчузу Юлия Жиронкинадан хүртүнүң ужур-утказының болгаш ажык-дузазының дугайында айтырган бис.

Айтыры: Юлия, силер Гюдмед хүрэзениң лама-башкыларының чоок кижизи болганыңарда, бо хүртү-барабан тургузарының төөгүзүн эки билер силер, ооң дугайында чугаалап берип көрүңерем.

Хары: Кызыл хоорайның төвүңе тариналар долдуруп каан хүртү-барабан тургузар деп бодал Гюдмед хүрэзениң лама-башкыларының сеткили болур. Тывага башкыларны бо ам үш дугаар кээп турары ол болур. Бир дугаарында 2004 чылда келгеш-ле, Тывада мындыг тариналар долдуруп каан хүртүнүң чогуң башкылар эскерген. Чогум сарыг шажын чурттагында, чижээлээрге, Тибетте, Непалда, Моолда мындыг хүртүлөр дыка хөй болур. Чүгө ыңдыгыл дизе, бо хүртүнүң ачызында кижиз бодунуң дыка хөй нүгүлдүг үлгедиглеринден арыгылап, буян чыып алыр аргалыг болур.

Чижээлээрге, Кызылда бо туттунуп турар улуг хүртү-барабанда 115 млн. тариналар кирип шыгжатынган болуп турар. Кижиз боду бо назынында ыңча хөй санныг тариналар номчуптары болдунмас болур. А шак бо хүртүнүң ачызында дыка хөй санныг тариналарны номчааны дег, ачыбуяны чыып ап болур. Бо хүртү-барабан чүгө чаңгыс катап дескиндириптерге-ле, 115 млн. тариналарны номчаанынга деңнежип турар болур. Ыңчалза-даа маңаа кол-ла чүве — хүртүнүң дескиндирип турда, кижиниң сагыш-сеткилин арыгылап болур. Чүл дизе, кижиз чүгө бодунга эвес, а бүгү-ле дириг амытаннарга аас-кежишти күзөп дескиндирип ужурул.

Айтыры: Хүртүнүң хоорайның ортузунга тургусканының чылдагааны чүдөл?

Хары: Хүртү-барабан Кызыл хоорайның төп шөлүңгө чүгө тургусканың деп айтырыгга

мынчаар харылап болур. Чижээлээрге, тибет ниитилелде шак ыңдыг хүртүнү кижилер хөй чыгыр чегре тургузар езу бар. Чүгө дизе, хүртү кайы хире хөй катап дескинип турарыл, ол хире катап чүгө кижилерниң эвес, а бүдүн чурттуң арыганышкыны чоруп турар болур. Калмыкияда шак-ла мындыг хүртү-барабан база-ла Элистаның төп шөлүңдө Чазак бажынының мурнунда тургускан. Ол шөлгө ам дыка хөй кижилер чыгыр, сорунзалыг, онзагай чер апарган.

Айтыры: Дыка-ла онзагай чүүл-дүр. Канчал харын бо башкыларыбыс ыңдыг бодалга келген чоор?

Хары: Гюдмед хүрэзениң башкылары Тывага бир дугаарында келгеш-ле, мында нарын чүүлдер — арагалаашкын, өлүрүшкүн, кара-тааклы тырттары өске республикаларга көөрде нептерээнин дораан-на эскерип кааннар. Бо дээрге моон мурнунда кылдынган нүгүлдүг кылды-ныгларның — хүрэзениң узуткап, лама-башкыларны чок кылганының түңнелдери болур. Ыңчангаштың бо бугү нүгүлдүг чүүлдерниң дүрген арыгларының эң-не чедимчелиг чүүлү шак мындыг хүртү-барабан тургузары болур деп, башкылар шийтирилээр. Хүртү-барабан дескиндирип берге эвес, ону кижиз бөрүзүнүң кылып шыдаары чүүл болурга, лама-башкылар тыва чонуну шуптузунуң бир дем-биле кылып эгелээр чүүл-дүр деп шийтирилээр.

Айтыры: Хүртүнүң иштики тургузуу кандыг болур ирги?

Хары: Сарыг шажынның чаңылын езугаар, бо хүртүнүң өззөңдө Энерел Бурганы — Авалокитешвараның (Ченрезиниң) тариназы «ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ» шыгжатынган. Оон ыңай Ченрези Бурганының бо делегейде кижиз хевирлиг кылдыр төртүнүп

келген хуулгаазыны — Ыдыктыг Далай-Ламаның тариназы «ОМ АГУРУ ВАДЖРАДХАРА ВАГИНДРА СУМАТИ ШАСАНАДАРА САМУДРА ШРИ БАДРА САРВАСИДДИ ХУМ ХУМ» база гелукпа школазының башкызы Цонкапаның тариназы «МИГМЕ ЦЕВЕ ТЕРЧЕН ЧЕНРЕЗИ ДИМЕ КЕНБЕ ВАНГБО ЖАМБЕЯН ДУПОН МАЛЮ ДЖОМЦЕД САМБЕЯН ГАНЧЕН КЕБЕ ЦУГЧЕН ЦОНКАПА ЛОПСАН ДАГБИ ШАВЛА СОЛВАДЕП» деп тариналары шыгжатынган. Бо бугү чүүл-дү кылып тура, лама-башкыларның кол-ла сеткили — Ыдыктыг Далай-Ламаның Тывага келириниң чылдагаанын тургузуп турары болур. Чүгө дизе, чүгө Далай-Ламаның шажынчы удуртулгазы-биле Тывада бар нүгүлдүг үлгедиглерниң түңнелин арыдып ап болурун лама-башкылар медегер билеп турар.

Айтыры: Мындыг хүртү-барабан башкылар Тывадан өске черлерге кылган ирги бе?

Хары: 2004 чылдың төңчүзүңдө Далай-Лама Калмыкияга кыска хуусаалыг кээп чорда, бис Ыдыктыг Башкыга ужуражыр аргалыг болган бис. Ыңчан Далай-Лама Калмыкияга шак мындыг хүртү туттунар деп турарын дыңнаш, дыка өөрзөн. Хүртү-барабан чүгө анаа тудуп каар эвес, а ооң ажык-дузазының дугайында тайылбыр ажылын ыяап-ла чорударын ол үеде Ыдыктыг Башкывыс дилээр чүве. Ыңчангаш хүртүнүң ачызы-биле кайы хире буян чыып алырын тыва чон база билер ужурул.

Айтыры: Кандыг-даа чүүл-дү, ооң ишинде шажынның безин буянның ажылын чорударда, акша-көпеек чок болдунмас апарган уе-дир бо, ону канчал шийтирлеп турар ирги, Юлия?

Хары: Бо хүртү-барабан Гюдмед хүрэзениң башкылары тыва чонун боттарының кириген өргүлү-биле тудуп турар. Бо шийтирне башкылар 2004 чылда Тывага бир дугаар келгеш-ле, хүлээр алганнар. Тыва чондан өргүл кирип эгелээр-ле, башкылар бо өргүлдү чонунуң бодунга

кандыг аргалыг эгидерил деп боданып, Далай-Лама-биле ужурашканының түңнелинде, мындыг шийтирне хүлээр алганнар. Ыңчангаштың кысказы-биле чугаалаар болза, тыва чонуну кириген өргүлүн лама-башкылар долзуу-биле тыва чонга шак мындыг улуг хүртү-барабан-биле дедир эгидип турары ол болур. Барабан даштын Индияга тибет мастерлер кылган. Ону кончуг чараш кылдыр алдын жүжүктөр-биле санскрит болгаш тибет дылда «ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ» деп тариналар-биле каастап шийээр.

Лама-башкыларны шак бо шийтирне чоокта чаа тургустунган «Энерел» ниитилелиниң даргазы Анета Бодур-Ооржак база Камбы-лама эргелели деткип хүлээр алганнар. Бо ажылга биске Анета Бодур-Ооржактың дыка улуг деткимчезин хууда дузазын демделгелес аргавыс чок. Ол дээрге чонунга көргүзүп турар канчал-даа аажок улуг буян болур. Хүртүнү тударыңа дыка улуг дузаны Кызыл хоорайның мэриязы, мэрниң боду Д.К.Донгак, «Манджуши» ниитилелиниң кежигүннери база хүннүң-не көргүзүп турарлар.

Айтыры: Кызылда туттунуп турар хүртү Калмыкияда барабан-биле дөмөй бе?

Хары: Кызылдың төвүңдө тургустунуп турар шак бо хүртү-барабан Бурятия биле Калмыкияда-даа чок, эң-не улуг болгаш хөй тариналар шыгжаан болуп турар. Индияда чурттап чоруур дээди деңгелдиг Лама Сопя Ринпоче шак мындыг хүртү-барабаннарны делегейниң кайы-даа черлеринге тургузары кончуг ажыктыг деп санап турар, чүгө дизе ыдыктыг тариналар шыгжаан бо хүртү кижиниң нүгүлдүг үлгедиглерин арыгылап, ол хамаанчок, берге аарыларны, ооң ишинде, ракты безин эмнеп кааптар күштүг деп турар. Хүртүнү дескиндирип тура, хүртүнүң өзүңдөн чырык херел үнгеш, 1) тамы оранын; 2) кижиге көзүл-бес хей чүвөлөр оранын; 3) араатан амытаннар оранын; 4) кижилер оранын; 5) чер, суг эзлериниң оранын; 6) очалап бурганнарының

оранын арыгылап турар деп бодап алгаш, хүртүнүң дескиндиригерге, эң-не эки түңнелдиг болур деп, Сопя Ринпоче сүмелеп турар.

Бистиң бо бөлүктү удуртуп чоруур Лама Дүптөн Шакия мынча деп турар: «Бо хүртү-барабан соонда Тываның өске-даа черлеринге шак мындыг хевирлиг хүртүлөр тургуза бээринге дыка бүзүрөп турар бис». Чижээлээрге, Калмыкияга баштайгы хүртүнү тудупкан соонда, эң-не улуг чаа туттунган хүрэзени долгандыр 4 улуг база 108 биче барабаннарны тудуп тургускан болур. Мындыг барабаннарны тургузуп каарга, олар хуулгаазы күштүг болур: кижиз сарыг шажынның философиязын сонунуруп, ону амыдыралыңа күүседип эгелээр. А бичин уругур барабан чарашкынып, оларже чоокшулап эгелээр.

Айтыры: Мындыг хевирлиг хүртү-барабаннарны тударының төөгүзү кандыгыл?

Хары: Бүгү-ле амылгы амытаннар тариналар долдуруп каан хүртүнүң улуг дуза болурун билгеш, Бурган Башкы боду Нагарджунага даалга берген. Чогум бо хүртүнүң суг эзлери боттарыңа тудуп, ыдыктыгы-биле шыгжап турганнар. Будда Башкының чугаазыны дыңнап, Нагарджуна Башкы суг эзлеринден дилеп, кижилер ораныңа бо ыдыктыг, кижилерге дораан дуза чедирер хүртү-барабаннарны эккелген болур.

— **Тодаргай болгаш солун харыларыңар дээш база улуг деңгелдиг тибет Башкылар-биле кады бистиң чонувуска көргүзүп чоруур кызыгаар чок дузаңар дээш улуу-биле четтирдивис, Юлия!**

РЕДАКЦИЯДАН: Шак мындыг ыдыктыг, ханы уткалыг эртинде хүртүнүң тудуунга акша-көпеек айтыры бергедеп турарын база бодунга буян чыып, нүгүлдеринден арыганып алырын күзээр кижилерге Арат шөлүңгө болур, бодунуң үлүңгү илерип болурун дамчыдып тур бис.

Интервьюю С.ДОНГАК алган.

Соңгулдаларга уткуштур: ЧОННУҢ ҮНҮ

ХООЗУН ААЗААШКЫННЫҢ АЖЫ ЧОК

Үжен ажыг чылдарның дургузунда бичин чаштарны чараш аажы-чаңга кижизидер, эртембилеге өөредир дээш ажылдап келдим. Бо үениң дургузунда янзы-бүрү деңгелдин хөй санныг соңгулдаларыңа кириштим, улуг, биче эрге-дужалдыг эвээш эвес кандидаттар-биле ужурашкаш, оларның соңгулда мурнунуң программаларың, чонга чүнү аазаның дыңнап келдим. Бо бүгүнү бодум хуумда сайгарып, анализтеп ораымыңа, сөөлгү чылдарда эртип турар соңгулдаларга депутаттарга кандидаттарны оңу кылдыртыр, мону кылыптар мен деп аазашкын бээри көвүдээр болуп турар.

Мооң чижээңге Чаа-Хөл кожуунуң төвү Чаа-Хөл суурда Култура бажынының тудуун кирип болур мен. Каш-даа соңгулда депутаттарга кандидаттар бо тудуңу туттуруп бээр бис деп аазашкын болгай, ону утпаан болгаш бижип орамың ол. Херек кырында тудуг хөй чылдарның дургузунда туттунмайн туруп берген. Кижиз боду бөөрге, кылып болур аргалары бар чүүлдү чонга аазашкын эки-дир, боттанып болбас хоозун аазашкын кылган ажыг чок деп санаар мен. Чамдык таварылгада аазашкынны кылгаш, ону күүседир дээштиг хемчеглерни албайн турары билдингир. Оларның кол-ла чүткүлү — соңгукчуларны хөй санныг бадылаашкын алыры болуп турар.

Каш-ла хонгаш, Чаа-Хөлдүң соңгукчулары ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарыңа кандидаттар-биле ужуражылгалары эгелээр. Ыңчан кандидаттар хоозун аазашкын кылбайн, күүседип, кылып болур чүүлдерни аазарын күзээр-дир мен.

Зоя МААДЫ.

Чаа-Хөл суур.

АРЫГ АРЫН-НУУРУҢЕР БОДАҢАР, КАНДИДАТТАР

ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарының ийи палатазының бирги чыгышының соңгулдаларыңа соңгуктан депутаттарың хөй эвес кезии боттарының соңгулда мурнунуң программаларыңа аазан чүүлдериниң эвээш биче-даа болза күүсеткен. Чамдыктары аазан аксын, сөглээң сөзүн эзелээр, соңгукчуларга эээр азы салга чогуң, чүткүлдүг эвес чоруун көргүскен. «Ол депутат мынчаар ажылдаан, бо депутат сагыш човангыр эвес ажылдаан» деп соңгукчулар чугаалажып, оларның фамилиязын, адын адап чугаалажып турарын дыңнап чор мен. Ындыг болганда оларның адын бижээр херээ чок, чүгө дээрге соңгукчулар билердир.

Бодап көөргө улуг эргедужал эдилээр депутат кижиз чонунуң, соңгукчуларының амыдыралын экижидеринче, хамаарышкан округунуң социал экономиказын хөгжүдөр

ринче сагыш салбайн, канчал анаа олурур боор чоор, кандыг үзел-бодалдыг депутат ыңдыг боор чүве ийик. Эш-өөрнүң чугаазың дыңнап ора-га, он чыл ажыг чээрби чыл чыгы янзы-бүрү деңгелдин депутадыңа соңгуктап келген кижилер бар боор чорду. Оларның соңгуктан кожуунуңга азы округуңга, республикага улуг ажык-дузалыг кылыпкан, бүдүрүпкен чон магадаар, мактаар чүвези чок болуп турар-дыр. Ындыглар ам база катап боттарының кандидадын депшиткеннер боор.

ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарының эрткен соңгулдаларының үезинде соңгукчулар-биле чамдык депутаттар ужуражып тургаш, удурланыкчыларын бактаар, бодун өрү көрдүнүп, мактаар чүүлдер тургулаан, ол соңгукчуларга дыка-ла таарымчалыг эвес боор чорду. Ындыг тава-рылгаларны бо соңгулда

болдурбазы-биле бир округта каш кордакчы бар болдур, оларның-биле соңгукчуларның ужуражылгазың чаңгыс хүнде эрттирер саналдыг мен. Ол дээрге хөй ужуражылгаларны эрттирбейн, үени камнап алырыңа, кандидаттар-биле ажыктыг ажык чугааны кылырыңа дузалаар деп бодаар мен.

Оон ыңай чамдык кандидаттар хоойлу-дүрүмге дүүш-пес чүүлдерни үүлгедип турарын бистер, соңгукчулар, эскерип, билеп турар бис. Ол чүл дээрге, кандидаттын деткичи бөлүүнүң кежигүннери боттарының шилип алганы округтуң соңгукчуларының бажын-балгадыңа, аалыңга чеде бергеш, ында соңгукчуларга арага-дары куткаш, суй белек сунгаш, ол кандидатты бадылаарын, ону мактап суртаалдарын, ооң удурланыкчызыңа удур ажыл чорударын дилээр, дугуржур. Чамдык кандидаттар ону

чедип ап турар. Бо дээрге хоойлуудулгага удур ажыл-чорудулга ышкажыл, ону соңгукчулар база билер. Ындыг турбуже, соңгукчулар ону эрге-хоойлу камгалаар органнарга дыңнатпайн турары четпес. Бо соңгулда кампаниязының үезинде шак мындыг арын-нүүр чок, хоойлуга удур чоруктары илередип тывар дээш ажылдаарын, бир эвес ооң факт-барымдаазы илереп келир болза, ыңдыгыларны хоойлу езугаар шыңгы хемчээр алырын саналдап турар мен.

Кижиз эң-не үнелиг чүве, ак сеткилдиң, сагыш човангыры, арыг арын-нүүрлүү деп билеп чоруур мен. Ыңчангаш кандидаттарга арыг арын-нүүрлүү болурун күзээр бодаан мен.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ, соңгукчу.

Бай-Тайга кожуун, Тээли суур.

Кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкынарның соңгулда фондуларынче кирген акша-хөреңгилерниң база олардан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының ийиги чыыжының соңгулдаларына чарыгдаан акша-хөреңгилерниң ниити түңүнүң дугайында (Россия Федерациязының Ажаалга банкызының сан-медээлеринге үндезилээн, сан-медээни рубль-биле айыткан)

САН-МЕДЭЭЛЕР*Биш-Хемниң №12 соңгулда округу*

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Ховалыг Дамдынчап Биче-оолович	179400	0	179400
2.	Анганзоров Федор Алексеевич	100	0	100
3.	Куулар Михаил Ким-оолович	1000	1000	0
4.	Маады Елена Кунзен-ооловна	10	10	0
5.	Беспалов Владимир Григорьевич	226000	225000	1000
	Шупту:			180500

Каа-Хемниң №14 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Шыырап Омак Кызыл-оолович	10	10	0
	Шупту:			0

Кызылдың №13 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Чучев Иван Васильевич	225000	225000	0
	Шупту:			0

Төптүң №3 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Балчий-оол Борис Константинович	225000	225000	0
	Шупту:			0

Сүт-Хөлдүң №10 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Куулар Ирина Монгушевна	5000	5000	0
	Шупту:			0

№1 Ленинград соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Швец Игорь Никитович	6000	0	6000
2.	Попов Андрей Николаевич	100	0	100
	Шупту:			6100

Кызылдың №13 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Куулар Адар Начын-оолович	10	0	10
	Шупту:			10

№ п/п	Соңгулда каттыжыышкынының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	«Төрзэн чурт» политиктиг партияның Регионалдыг салбыры» соңгулда каттыжыышкыны	30100	0	60100
2.	«Россия Федерациязының Коммунисттиг партиязы» политиктиг партияның Тывада республика салбыры	70000	0	70000
	Шупту:	100100		130100

Өске кандидаттарның болгаш соңгулда каттыжыышкынарның соңгулда фондуларынче акша-хөреңгилер кирбээн.

Кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкынарның соңгулда фондуларынче кирген акша-хөреңгилерниң база олардан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының ийиги түңүнүң дугайында (Россия Федерациязының Ажаалга банкызының сан-медээлеринге үндезилээн, сан-медээни рубль-биле айыткан)

САН-МЕДЭЭЛЕР*Мугурнуң №12 соңгулда округу*

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Власкин Николай Викторович	1000	950	50
2.	Огнева Людмила Алексеевна	100	0	100
	Шупту:			150

Сукпактың №83 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Тыт-оол Юрий Даваевич	1000	0	1000
	Шупту:			1000

Төптүң №97 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Грибас Николай Пятрасович	5000	5000	0
	Шупту:			0

Горный №36 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Абаев Николай Вячеславович	500	400	100
	Шупту:			100

Заводской №25 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Дагба Мерген Балыкаевич	100	0	100
	Шупту:			100

Школьный №5 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Күжүгет Семен Седипович	10	0	10
	Шупту:			10

Больничный №90 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Артык-оол Алексей Сундуевич	50	0	50
2.	Серен Мерген Доңгакович	10	0	10
3.	Сиилиңмаа Светлана Доспан-ооловна	10	10	0
	Шупту:			60

Западный №91 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Доронин Михаил Викторович	10	10	0
2.	Петухов Владимир Анатольевич	10	0	10
	Шупту:			10

Төптүң №92 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Соболева Елена Алексеевна	10	10	0
	Шупту:			0

Өске кандидаттарның соңгулда фондуларынче акша-хөреңгилер кирбээн. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. ЯКУШКИНА.

Федералдыг бюджеттин күсели-биле аңгылап берген чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузазы төлээринге хамаатыларга социал деткимче кылдыр бээр (төлээр) хемчеглернин Чурумун бадылаарының дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың декабрь 29 № 1209

1995 чылдың январь 12-деги № 5-ФХ «Хоочуннар дугайында», 1995 чылдың ноябрь 24-теги № 181-ФХ «Россия Федерациясында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» федералдыг хоойлуларга дүүштүр, «Чернобыль АЭС-ке халаптын уржундан радиацияның хоралыг салдарына алыскан хамаатыларның социал камгалалының дугайында» Россия Федерациясының Хоойлузу (1992 чылдың июнь 18-теги № 3061-1 Россия Федерациясының Хоойлузу-нуң эдилгези-биле), 1998 чылдың ноябрь 26-дагы № 175-ФХ «Россия Федерациясының 1957 чылда «Маяк» бүдүрүлгө каттыжышкынынга аварияның болгаш Теча хемче радиоактивтиг артынчылар төктүп киргениниң уржундан радиацияның хоралыг салдарына таварышкан Россия Федерациясының хамаатыларының социал камгалалының дугайында», 2002 чылдың январь 10-дагы № 2-ФХ «Семипалатинск полигонунга ядролуг частышкын шенелделеринин уржундан радиацияның хоралыг салдарына таварышкан хамаатыларга социал магады-

лалдар дугайында» федералдыг хоойлуларга дүүштүр чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузазының төлөвиринин талазы-биле социал деткимчениң хемчеглерин боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Федералдыг бюджеттинг акша-төгериинин күсели-биле тускайлап үндүрүп турар хамаатыларга чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузазы дээш төлөвирге социал деткимче хемчеглерин бээринин (төлээринин) Чурумун бадылаар болгаш ону 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп кириер.

2. Тыва Республиканың Чазаның бо доктаалын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдизинге контролюду Тыва Республиканың Чазаның аппарадының саң-хөө, үндүрүглер болгаш акшакредит харылзааларының талазы-биле эргелелинге дагзып хүлээн-дирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даггазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың декабрь 29-тагы № 1209 доктаалы-биле бадылаан

Федералдыг бюджеттин күсели-биле аңгылап берген чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузазы төлээринге хемчеглерни хамаатыларга социал деткимче кылдыр бээринин (төлээринин) ЧУРУМУ

I. Ниити чүүлдер

1. Чурттаар оран-сава ачы-дузазын төлээринге хемчеглерни хамаатыларга социал деткимче кылдыр бээр дараазында хоойлуларны күүседире-биле чорудуп турар:

— 1995 чылдың январь 12-деги № 5-ФХ «Хоочуннар дугайында» Федералдыг хоойлу;

— 1995 чылдың ноябрь 24-теги № 181-ФХ «Россия Федерациясында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» Федералдыг хоойлу;

— «Чернобыль АЭС-ке халаптын уржундан радиацияның хоралыг уржунга алыскан хамаатыларның социал камгалалының дугайында» Россия Федерациясының Хоойлузу (1992 чылдың июнь 18-теги № 3061-1 Россия Федерациясының Хоойлузу-нуң эдилгези-биле);

— 1998 чылдың декабрь 26-дагы № 175-ФХ «Россия Федерациясының 1957 чылда «Маяк» бүдүрүлгө каттыжышкынынга аварияның болгаш Теча хемче радиоактивтиг артынчылар төктүп киргениниң уржундан радиацияның хоралыг салдарына таварышкан хамаатыларга социал камгалал дугайында» Федералдыг хоойлу;

— «2002 чылдың январь 10-дагы № 2-ФХ «Семипалатинск полигонунга ядролуг частышкын шенелделеринин уржундан радиацияның хоралыг салдарына таварышкан хамаатыларга социал магадылалдар дугайында» Федералдыг хоойлу.

2. Федералдыг бюджеттин күсели-биле социал деткимче хемчеглерин алыр хамаатылар: Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың ноябрь 9-тагы № 990 доктаалы-биле бадылаттынган федералдыг регистрге регион

аайы-биле бүрүткеткен болур, ооң соондагы өскерилгелерин болгаш чаартылгаларны аңаа кириген турар, оларның аразында:

- инвалидтер (1 чергенин);
- инвалидтер (2 чергенин);
- инвалидтер (3 чергенин);
- инвалид уруглар;

— Ада-чурттуң Улуг дайынынның инвалидтери;

— Ада-чурттуң Улуг дайынынның киржикчилери инвалидтер;

— Ада-чурттуң Улуг дайынынның киржикчилери;

— өлүрткен (өлген) дайын инвалидтеринин, Ада-чурттуң Улуг дайынынның киржикчилеринин болгаш дайын хөделиишкинеринин хоочуннарынның өг-бүлелеринин кежигүннери;

— 1986-1987 чылдарда Чернобыль халавынын уржуктарын ууткаар ажилдарга киришкен (эвилелдешкен азы сургакчылаткан) хамаатылар;

— Чернобыль халавынын уржундан инвалид апарганнар;

— «Бүзээлеткен турган Ленинградтын хамаатызы» демдек-биле шаңнаткан кижилер (чүгле инвалидтер);

Дайынчы хөделиишкинер хоочуннары (чурттап, ээлеп турар ниити шөлүнүң социал нормага дүүштүр төлээринин талазы-биле).

3. Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузаны төлээр талазы-биле хамаатыларга социал деткимче хемчеглерин бээринин хевирин Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың декабрь 22-деги № 1178 «Чернобыль АЭС-ке халаптын уржундан, «Маяк» бүдүрүлгө каттыжышкынынга аварияның болгаш Семипалатинск полигонунга ядролуг частышкын шенелдизинин уржундан радиацияның хоралыг салдарына таварышкан хамаатыларга чурттаар

оран-сава-коммунал ачы-дуза дээш төлээр-биле социал деткимче хемчеглерин бээринин хевиринин дугайында» доктаалында бадылаттынган.

4. Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузанын төлээр-биле холбашкан чарыгдалдарны федералдыг бюджеттинг Компенсация фондузунда чогуур чылында айтып каан субвенцияларның күсели-биле акшаландырар.

II. Субвенция алыкчыларынга оларны бээринин негелдери болгаш чурумчулугазы

5. Субвенцияларны доктаамал чурттап турар черинде бүрүткеткен алыкчыга Медик-социал экспертизаның күрүнө албанының доктаатканы хуусаа дургузунда бээр.

6. Чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузанын төлээринге субвенцияны санап үндүрерин болгаш хамаатыларга бээрин муниципалдыг тургузугларның социал камгалал органнары алыкчыларның федералдыг регистрин барымдаалап боттандырар.

7. Чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузанын төлээр субвенцияны алыры-биле алыкчылар доктаамал чурттап турар черинде бүрүткээз черде банкыларда ажиткан счет-саннарынның реквизииттерин социал камгалал органнарынга берип каар.

Чаагайжыды туттунган чурталга фондузунда чурттап турар алыкчылар социал камгалал органнарынга федералдыг бюджеттен субвенциялар күсели-биле тускайлаан чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузазы дээш төлээр акша компенсациязын бодунуң счет-санындан коммунал ачы-дузазы чедирип турар бүдүрүгелеринин болгаш организацияларның санажылга саннарынче шилдипкениниң дугайында билдиришкини кириер.

8. Алыкчыларның доктаамал чурттап турар бүрүткеткен черлеринде банкылар чок болза, социал камгалал органнары федералдыг почта харылзаазынын органнарынга алыкчыларның бөлүктээз реестрлерин кирип бээр, ынчан ол чер алыкчыларның билдиришкинерин барымдаалап чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузазы дээш акша компенсацияларын төлээр (шилчидер) апар (акшаны шилчидерин азы туда санажырын билдиришкинде айтып турар).

III. Субвенцияның хемчээлин тодарадары

9. Социал камгалал органнары чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузазын төлээр субвенцияларны федералдыг регистрге регион аайы-биле бүрүткеткен алыкчы бүрүзүнүн адынга ай санында санаар, ынчаарга санаашкынга тодаргай ай бүрүзү дээш төлөвиринин хевирлерин болгаш хемчээлин кичээнгейге херек кылып алыр.

10. Субвенцияның хемчээлин тодарадарында чурталга шөлүнүң социал нормазының база немелде чурталга шөлүнүң нормативтерин барымдаалаар, оларны хамаатыларның кадынын байддын көрүп тыпсыр, ол ышкыш коммуналдыг ачы-дузаны хереглээринин нормативтерин барымдаалаар (электри хандырылгазы, газ хандырылгазы, баллоннарда газ, суг хандырылгазы, чылыдылга, а суугу одалгалыг болза одаар чүүлү садып, чедирип алыры) бок-артынчыларны үндүр сөөртүрү база маңаа хамааржыр.

Чуртталга черин ийи болгаш оон хөй янзы кылдыр чылыдып турар болза (газ, хөмүр-даш,

кочка, коммунал ачы-дуза өрттээз санап тура одаар чүүлүнүң чаңгыс (кол) хевирин санаашкынга кириер, а ону тус черниң байдалдарын өөренип көрүп тургаш, тус черниң бот-башкарылга органнары тодарадар.

Чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузанын хереглээринин нормативтерин тус черниң бот-башкарылга органнары ээлчеглиг календарылыг чылга таарыштыр доктаадып турар.

11. Чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дуза дээш өртөктер болгаш тарифтер чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дуза төлээринге акша компенсациязын тодарадарына барымдаалаар чүүлдер болур, оларны Тыва Республиканың Чазая бадылаар (амыдыралга хереглээр суугаткан газ, чонга хөмүр-даш, соок суг-биле хандырылга болгаш суг башкарып бээр, а «Водоканал» хереглекчилеринге электри энергиязы база), а тус чер бот-башкарылгазынын органнарынга чурттаар оран-сава, чылыг энергиязы, бажың богуң үндүр сөөртүрү онаажыр.

IV. Тус чер бюджеттеринге субвенцияларны бээри

12. Субвенцияларны доктааткан чурум езугаар тус чер бюджеттеринге Федералдыг казначействонун органнарынның ажитканы «Тус чер бюджеттеринин акша-төгери» деп 40204 баланс санында ажиткан, тус чер бюджеттерин күүседире-биле касса хандырылгазын чорудар, ооң соонда Тыва Республиканың Саң-хөө ямызынын саң-хөө эргелелдеринин арын саннарынче шилчиптиер.

13. Социал камгалал органнары ай санында отчеттук айның соонда айның 1-ден орайатпайн дараазында чүүлдерни чоруткан турар:

— чер-черлерде саң-хөө органнарынче – субвенцияларны чарыгданынын дугайында отчет, аңаа чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дуза дээш чиигелде эргелиг кижилерниң санын, социал деткимчениң ыңдыг хевирин апар турарларның категорияларын айтыр;

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө ямызынче – социал деткимчениң бо хевирлерин чөпшээрээз кижилеринин даңзызы, алыкчыларның категориялары, социал деткимчени апар турарының чылдагаан-барымдаазы, чурттап турар черинин шөлү айтыптыган турар.

14. Саң-хөө органнары Тыва Республиканың Саң-хөө ямызынче отчеттук айның соонда айның 5-тин хүнүндөн орайатпайн субвенцияларны чарыгданынын дугайында отчетту кириер, аңаа чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дуза төлээринин талазы-биле чиигелде эргелиг кижилерни, социал деткимчениң ыңдыг хемчеглерин апар турарларның категорияларын айтыптыган турар.

15. Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы кирип келген отчеттарны барымдаалап тус чер бюджеттеринче субвенцияларны шилчидер.

16. Субвенциялар бээри-биле холбаштыр чарыгдалдарны акшаландыраарынын чурумун сагывааны дээш, Тыва Республиканың Саң-хөө ямызынга болгаш Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө ямызынга кирип турар медээлеринин шынны дээш харысалга тус чер бот-башкарылгазынын органнарынга онаажыр.

17. Субвенцияларны тодараткан сорулгазында өскээр ажитлаан таварылгада чогуур акша-төгерикти республика бюджетинче Россия Федерациясынын Бюджет кодекзинин 289 чүүлүнде доктаатканын езугаар тыртар.

Чугула айтырыгны көдүрүп тур

Төлүнүн билин кызагдаан херээ чүл?

Тыва ада-иелер бирги классче өөредип кириер уруун орус дылдыг (тыва дыл өөренип турар) классче кирип турары сөөлгү чылдарда көвүдээз, харын-даа мырыңай бо талазы-биле өттүнчүп турар апарган деп чугаалап болур. Бо чүүл мени, эге класс башкызы кижини, дүвүретпес аржак.

Чүге ыңдыгыл? Мен бодаарымга, келир үеде төрээз дилын билбес азы бодунуң бодалын тыва дыл кырынга шын илере дип, чугаалап билбес уруглар саны көвүдээр, харын-даа тускай салгал өзүп келир апар. Бистиң ол хире чараш, байлак, онзагай тыва дилывысты тыва-ла кижилер билбес болурга, харааданчыгдыр. Үжүглелден эгелеп, дылга сонургал үндөзилеттинер болгай. Олар, орус класста тыва уруглар, кайгамчык Үжүглелди холунга тутпайн баарын бодап келиримге, хомуданчыын!

Тыва болгаш орус дылды чергелештир өөренип дооскан өөреникчилерниң билин черле калбак, ханы болур деп эртеденнер санап турар. Бо бүгү чүүлү ада-иелер солун дамчыштыр номчуп алгаш, түңнел үндүрер болза эки. Дадагалзап орбайн, тыва классче ажи-төлүн өөредип алган болза деп шын-на сеткилимден бодаар-дыр мен.

Эге классстар башкызынын ажилында мындыг база болгулаар: ада-ие уруун орус классче кирип өөреткеш, бир, ийи чыл болгаш, 2 класс азы 3 класс апарга, дедир тыва классче кириерин күзей бээр. Оларны бис катап үжүглелден эгелеп өөредир апардыр бис. Бичии кижилер тывалап чугаалажыр өг-бүлөден орус дылдыг классче кирип өөрөгеш, психиктиг сагыш-сеткил талазы-биле элээз хөй чөрүлдээлиг байдалдарга таваржыр. Ооң түңнелинде, тыва уругларның өөредилгеже сонургалы бадып эгелээр. «Уруум ортумак өөренип чоруп тур» деп чугаалаар ада-иелер саны көвүдээр. Чамдык ыңдыг ада-иелер биске боттары-ла миннип чугаалап келирлер-дир. Бичии уругларны бирги класстан эгелеп тыва дылдыг класстарга дидими-биле өөредип кирип алыр болза эки деп ада-иелерге сүмелексээр башкыдыр мен. Кандыг-даа эге класс башкызы кызымак ажилдап чоруур ужурлуг. Чүге дээрге эге класс башкызынын ажилынын түңнели, адыш иштинде дег көсүкү боор чүве.

Жанна ЛАМАЖАП,
Кызылдың №11 ортумак школының башкызы, РФ-тин улус өөредилгезинин тергини.

«ЧҮНҮ БОДААШ, БОЛЧААН ҮСТҮҢ...»

Мындыг одуругларны номчуптарга-ла азы дыннаптарга-ла, кижиниң сагыжыга ол дораан ат-сураглыг өгбелеривис, чогадыкчы акыларывыс Базыр-оол Хомушкучевич Чүлдүм-Сүрүң биле Молдурга Бүрүшкекович Салчак кире ховуп келир. Човунуң сагыш-сеткилинге мөңгези-биле артып калган мындыг одуругларлыг чараш ырыны бо ийи мөңгүн-тайгажылар бижип каан.

Ам өөрүнчүг медээ-биле сирни өөртүп көрейни, эргим номчукчу. Бо хуннерде Тываның ном үндүрер чери Б.Х.Чүлдүм-Сүрүңнүң «Чүну бодааш, болчаан үстүн...» деп лириктиг ырларының чыындызын муң экземпляр кылдыр чырыкче үндүрген. Ында ынакшыл, чуртталга, найырал, ада-

чурт, төрзөн чер, ажыл-иш дугайында ырлар болгаш оюн-баштак ырлар кирип турар. Номнуң кылыны-даа аажок, ырларның ноталарын шуптузун чуруп каан. Базыр-оол Хомушкучевичниң эң баштайгы болгаш сөөлгү ному чырыкче үнүп келгенинге канчап өөрүвөс боор. Ону чон шагда-ла манаан,

ам ону холга тудуп, номчуп, ынак ырларын база катап ырлажыр аргалыг болганы ол. Номнуң хөгжүм талазы-биле редактору ТР-ниң болгаш РФ-тиң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Батый Кенеш. Ырларның нотазын Мergen-оол Нурсат чураан. Номнуң харысалгалыг

редактору РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергивини, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Опуштай Байыр. ТР-ниң Культура болгаш сүлдө-сүзүк яамызы биле Мөңгүн-Тайга кожунуң чагыргазы чаа номнуң акшаландырышыкынын болдурган.

Ынак композиторувустуң номун үндүрүп берген дээш, үстүндө ады кирген кижилерге болгаш Культура яамызынга, Мөңгүн-Тайга кожунуң чагыргазында, ында культура килдизинге бүгү чоннуң мурнундан өөрүп четтиргенивисти илереди каалыңар. Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Тыва ыры-хөгжүмнүң үндөзилекчилери

Тываның композиторларының дугайында тодаргай кандыг-бир дептер бар эвес, келир үениң салгалдарыга бо мээң чүүлүмде бижээн бичин-даа бол, ажылым херек апаар боор. Чер-чуртунуң, оң кижилериниң дугайында төөгүнү аныяк-өскен билеп ап чорууру чугула болгай. Бүгү талазы-биле сайзыраңгай, тыва композиторлар чогум кымнарыл ол деп айтырыгга харыылап, бодумнуң шаам-биле тайылбырлаарын оралдаштым, бедик культуралыг кижилер болурунга оларга өмөк-дөмөк-даа болгай-ла.

Виктор Шогжапович КӨК-ООЛ. Алыс чурту - Өвүр. Тыва театрының үндөзилекчилеринин бирээзи. Ынчангаш тыва уран чүүлдүң көрүнчү болуп хөгжүмши театры ооң ады-биле адаттынып, алдаржып турар.

«Көвей хемнер кедээзинден чуглуп баткан...» деп одуруглар-биле Степан Сарыг-оолдун сөзүңге «Ак-көк хемнер» деп ырыны Тывада билбес кижин ховар. Ол тыва радио, телевидениениң бистерге кижин бүрүзүңнүң чүрээңге чоок, бүгү Тывага кыйгы болган чүгүлү ырызы-дыр. Автор ону 30-40 чылдарда-ла театрының эргинин бир дугаар артап кире-ле чогааткан. Ол ышкаш бодунуң сөзүңге бижээни «Чуртум бо-дур», «Каракыс Мунзуктун сөзүңге «Пионер чараш» — аныяк авторнуң ынчан баштайгы ырлары болуп турар. Үе-шагның аайы-биле ооң ырларының утка-шынары-даа өскерлип келген: «Ам-даа бурунгаар, эштер, ам-даа тирилелге же ура!» деп аныяктарны кыйгырып турган болза, Ада-чурттуң Улуг дайынының оттур-чаалыг чылдарында Сергей Пюрбюнюң сөзүңге «Тулчушкунче, тулчушкунче, тура душпейн бурунгаар!» деп кыйгы-ырыны база бижип каан.

Александр Саянович ЛАПТАН. Аксывыска эптежип калган «Авай» деп вальстың автору бола болгай. «Чогаадыкчы улус-чоннуң ачызында чогаарланып чурттап чор мен, ынак авай» дээн одуруглар композиторнуң чаңгыс чер-чурттуу Серен деп кижиниң шүлүү чүве-дир. «Хөнезинде, челезинде хөй-ле чүзүн малы долган, көгү-шыгы хөлбелчиндээн хөлчөк чараш Хөндергейим» деп турар ырының сестерин Дугаржап деп кижин бижээн. Марьям Алексеевна Рамазанованың «Саяна деп, Саяна деп, Саяна деп кыстыг мен» деп одуругларлыг шүлүүңге Александр Лаптан аялга чогаадып каан.

Ростислав Докур-оолович КЕНДЕНБИЛЬ. Чөөн-Хемчик чурттуг салым-чаяанныг бо композиторувус С.Токаның «Кодур-оол биле Биче-кыс» деп тоолунга үндөзилеп, «Чечен биле Белекмаа» деп баштайгы тыва операны бижээн. Оон аңгыда К.Мунзуктун сөзүңге «Кады чор сен, авай», К.Экер-оолдун сөзүңге «Чечектерим» болгаш өске-даа хөй-хөй ырларны ол бижээн.

Алексей Боктаевич ЧЫРГАЛ-ООЛ. Тываның музыка культуразының төөгүзүңге элеп читпес эртинени арттырып, «Алдан Маа-дыр» деп симфониктиг поэман Казань консерваториязын доозуп тургаш ол бижээн. Поэмань кол

темазынга «Өскүстүң ырын» ажыглааны аажок дээштиг болуп турар. «Азырал каан авайымны Алыр аза алгаш барган. Ааттыңан кавайымны Адыр талда азып-ла каан...»

А.Б.Чыргал-оол баштай-ла театрга тургаш (ынчан ол Казаньче-даа чоруваан турган) Степан Сарыг-оолдун «Чымчак салгын» деп шүлүүңге баштайгы лириктиг ырызын бижээн. Бо ыры авторну улам хөй-аът кирип, эртем-билгиниң шыпышында депшидип каан. Консерватория дооскаш, Алексей Боктаевич Тывазынга кээп, ыры-музыка чогаалдарының янзы-бүрү хевирлеринге чогаалдарны бижип турган. Юрий Кюнегештиң «Тайбыңның күжү», Юрий Цейтлинниң «Идет человек дорогой светлой по новой, счастливой Туве» деп турар одуругларлыг ырызын база чогааткан. Амдыралының сөөлгү чылдарында А.Б.Чыргал-оол К.К.Сапык-оолдун «Ылгаар-Туруг» деп шиизинге, С.Сарыг-оолдун «Хүннүң ыраажылары» деп чогаалдарынга аялганы бижээн.

Дамба Кара-Салович ХҮРЕШ-ООЛ. Ол база Алексей Боктаевич ышкаш, Бай-Тайганың Шуй чурттуг, талантылыг профессионал композитор. «Эзир девин» деп уран-чечен фильмин хөгжүм каасталганы ол кылган. «Уделге», «Авам» деп ырлары чоңда неперзэн.

Дешкин КАЙДАН. «Взвей-тесь кострами синие ночи» деп бүгү чуртта неперзэн школачылар ырызының автору. «Улуг-Хем — Енисей» дугайында вальс ырызы Тываның музыка культуразының алдын фондузунда артып калган.

Донгак Бадыевич ШАКТАР. С.Сарыг-оолдун сөзүңге бижээни «Кадарчының ыры» 1964 чылда чаңгыланып үнгөн.

Эртен эрте хоюм сүрүп, Эңмек тейге үнүп кээр мен. Сериин салгын менди эрел, Сергээ кончуг уткуп алыр.

Дадар-оол Кызыл-оолович ТҮЛҮШ. Өвүр чурттуг чогаалчы болгаш композитор. Олег Сувакптитиң сөзүңге бижээн бо ырызын ол үеде билбес кижин чок турган. Чечек шупту дөмей эвес, Чөлээш ышкаш янзы-бүрү. Мээң шилип тыпкан чечээм Мergen өзөр чараш чечээм.

Каадыр-оол Монгушович БЕГЗИ. Чаа-Хөл хемнин саарыларынга сайлык-даштап ойнап өскөн. Ак-Туруг ортумак школазын дооскаш, Тывага бир дугаар ажиттыңан музыка училищезинге Алексей Боктаевич Чыргал-оолдун удуртулгазы-биле ыры-

музыка чогаадырынга сундулуун чүглөп, 1965 чылда «Тывада час» болгаш өске-даа хөй ырларыны чогааткан. Оон ыры-музыкага хандыкшылы 6 класс турда-ла эгелзэн. Ол үеде амгы ышкаш хөгжүм херекселдери хөй-даа турбаан. Ынчан көдээ черлерге үш хылдыг балалайка, гармошка, сөөлзуредир баян кестүп келген. Ынчангаш 6 класстан тура-ла алашокар гармошка-биле «аралажып», нота деп тоолзуг бижикти билбес бол, орус-тыва кандыг-даа ырларны дыннап шээжилеп алганы-биле ойнап эгелзэн. Удаваанда Ак-Туруг школазынга баян деп эдилел кестүп келген. «Гармонист Каадыр-оол» ала-шокар гармошказы-биле түр када байырлашкаш, чүзүн-баазын чүс шаа үнүг баян-биле «баглажы» берген. «Сылдысчыгашка» мындыг шүлүү-даа парлаттыңан:

Тааланчыг өткүт үнүг Таналарлыг гармоньомну, Карактарым огу ышкаш Кадагалаар апарган мен...

«Динчигеш», «Шеңне чечээ» диге-ле, баштайгы ырларындан эгелзеш, амдыгаа чедир чалыы, кырганның сагыш-сеткилин «көзеп», чоннуң ырлары болуп непереп чоруур.

Борис Салчакович ЧАМБЫТ — Бай-Тайганың огу. ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, ССРЭ-ниң культуразының тергивини. Элзэн каш ырлар чыындыларының автору. «Шолбан» деп эге баштай бижээн ырларының бирээзи-биле (сөзү М.Доржу) дораан алдаржаан.

Солаан Кыргысович БАЗЫР-ООЛ. Азий диптиң төүү ак-көк Тывавыс хамаанчок, алгыг-делгем Россияның булуң бүрүзүндө аялганы чаңгыланып, «Күсүк серликтиң» хөөнү-биле сеткилдери «сергедипкен» композиторувус-ла болгай.

Чүлдүм-Сүрүң Хомушкучевич БАЗЫР-ООЛ — мөңгө менгилерлиг Мөңгүн-Тайганың огу. «Тыва фестиваль ырызының» автору (сөзү С.Молдурганы) Мөңгүн-Тайга кожунуң ыдык ырызы апарган «Чеди-Тейниң» чаякчы-автору. Оон «Чүнү бодааш болчаан үстүн?», «Чараш кыстар» деп лириктиг ырлары улусчу ырлар апаргылаан.

Саая Мыңмырович БЮРБЕ база-ла Мөңгүн-Тайганың мактап ханмас оолдарының бирээзи. Амгы үеде тыва композиторларның эң-не улуу-даа болза, сыын дег өткүт үнү хевээр, сырын-салгын дег хөглүг композиторувус. Оон чогаадыкчы ажылы «Шилги бызаамдан» эгелзэн.

Шивит-биле будуп каан дег, Шилги бызаам чараш-чараш, Кукуруза бүрүзү дег, Кулактары делбин-делбин.

Оон аңгыда «Кук-кук, кук-кук, хекчигежим» деп турар ырызы чайгы бойдустун чараш чурумалын судалдарга «доннаштырып», суглуг каракка «көргүзүп» кээр

кылдыр бижээн. «Тожу кызы», «Тывам» деп чараш ырларның автору.

Салдам кызы таан чараш, Чагаалажып алыксаар мен.

Чаңнай аарак баскан караа Сарадактың караалайн (сөзү С.Сарыг-оолдуу).

Каң-оол Далай-оолович БААЗАН-ООЛ. Ол — Тес-Хемниң өскүс-чаңгыс аялгачызы. «Төрзөн хемим эринде» (Ю.Кюнегеш-ти), «Эглип келир куштарым» (З.Намзырайны), «Самоледум» (К.Чоодунуу) оон-даа өске ырлары чүректеривисте артып калган.

Сорук Намчылович САТ. Кызылдың башкы училищезинге талантылыг орус композитор башкылары Дешкин Кайдан, профессор Шевчук оларның чалгыннарының адаанга «чүгленип» «Коммунист партияга шынчы бис» деп школачыларга тураскааткан ырызы-биле тептинип үнген талантылыг хоочун тыва композиторларның бирээзи. Ол сөөлгү чылдарда симфониктиг оркестрге рондону, «Шагаан-Арыг вальзын» чогааткан.

Дүпчүр Санчиевич БРИГАД — Эрзин чурттуг композиторувустур. Россияның Чурукчулар эвилелин кезигүүнү, даш чонукчузу. «Доруг-Дай» ырлар чыындызының автору. Ук ыры ному «Балгазынның хаддылары» деп лириктиг ыры-биле чүглеттинип турар.

Батый Монгушович КЕНЕШ. Алыс чурту Өвүр, амгы үеде кызылчы. «Оңмас чечээм» (М.Өлчей-оол), «Почтачы кыс» (В.Серен-оолдуу), «Алимаа» (Б.Комбунуу), «Доозукчулар вальзы» (С.Козлованы) дээш, оон-даа хөй ырларының автору. Б.Кенеш — ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Россияның культура ажилдакчыларының алдарлыг ажилдакчызы.

Александр Санданович ОНДАР. Сүт-Хөл чурттуг. «Белек» деп Тывага алдаржаан лириктиг ырының автору. «Белек» деп ырлар номун ол чонунга бараалгаткан.

Дагба Шойданович САН-ЧЫТ. «Шала кезээ часкы садка серин салгын ойнай берди. Чараш кыстың кара чажын чассыткан дег суйбай берди». 60 чылдарда бо «Чүрекейим хөлзэй берди» деп ыры аныяктарның чүректерин көзеп турду.

Григорий Яковлевич БАЗЫР. Бай-Тайга огу. Би-Хемге ажилдап, чурттап чораан. 10-гу класска өөренип тургаш-ла «Бай-ла-Тайгам» деп ырының сөзү болгаш аялганын боду бижээн. «Шончалайым» (З.Намзырай), «Хойжу сугга барыксаар мен» (авторнуң бодунуу), «Тээли дүнү» (В.Серен-оол), «Шынап чараш Чыраа-Бажы» (Л.Чадамба), «Ынакшылым» (К.Наптий-оол), «Туран хоорай мөңгө» (К.Маспык-оол) дээш, хөй-ле чоңда алгаан ырларның автору.

Мergen-Херел Можоевич

МОНГУШ. Чадаана дугайында элзэн каш чараш ырларның автору. «Далай чалгы» (Х.Ширин-оол) деп ырызын шериг албанынга тургаш-ла бижээн.

Чөөн-Хемчиктиң база бир салым-чаяанныг композитору Борис Монгушович Сайын база чоңга билдингир апарган ырларның автору чүве.

Кара-Кат Очур-оолович ООРЖАК. Сураглыг «Арбай-Хоорнуң» автору. «Алажымның аялгасы» деп ырлар номунуң автору. Хостуг хурешке ССРЭ-ниң каш дакпыр чемпиону, спорт мастери, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Тываның композиторларының чогаадыкчы эвилелин дегаргазы.

Аңгырак Туматович БОЛАТ-ООЛ. Алыс чурту — Улуг-Хем. Амгы турлаа Кызыл-Арыг. Тес-Хем кожунуң ыдык ырызының автору. «Хаванок» уругларга ырлар чыындызының автору.

Амыр Сатович ХОЮБАН. Бард ыраажы. Эң баштайгы ырларының бирээзи «Мөңгүн-Тайгам» ол кожунуң ыдык ырларының бирээзи диге частырыг болбас. Ол «Оргаадай» деп ырлар чыындызын чырыкче үндүрген.

Мөңгүн-оол Донгакович ДОМБАШТАЙ. Бай-Тайганың Шуй огу. Хөөмейлеп, сыгыртып тургаш ырлар чараш ырларның автору («Дембилде»).

Алена Георгиевна ИОМУ-ЖАП. Каа-Хемниң Бүрен-Аксы чурттуг салым-чаяанныг херээжен композиторувус. Төрзөн сууру «Бүрен-Аксы» деп ырызы-биле 1980 чылдарның төнчүзүндө 1990 чылдарның эгезинде динмиреп үнүп келген. Ол ояар он-он чоңга билдингир лириктиг ырлары бижээн.

Анатолий Доржуевич МОНГУШ. Алыс чурту Шеми, амгы турлаа Кызыл хоорай. ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы. Сурагжаан «Борбак-Арыгдан» эгелзеш, хөй-хөй ырларны чогааткан.

Оюн Магаранзаевич ЧОЛДАК-ООЛ. Сөөлгү чылдарда талантызы «дирлип келген» хоочун коллегавыс-тыр. Амгы үеде Кызылда ажилдап-чурттап чоруур.

Аялга чогаадып чоруур аныяктарывыс дугайында кым-бир кижин база бижий-ле бээр боор, мен мооң-биле доозуп каайн.

Үе-шагның аайы-биле тыва музыка чарттынып, сайзырап олар. Ынчалза-даа ававыстың аа сүдү-биле дөмей болгаш ээте-сөөкте сиңип калган ада-өгбелеривистин аас чогаалының хөнүндөн уштунмай, тыва хөгжүм, аялгавыс, тыва дылывыс арыг-чаагай, чараш болуп, үе-шагның агымынга-даа алыспазын күзээр-дир мен.

Каадыр-оол БЕГЗИ, Республиканың Композиторларының чогаадыкчы эвилелин консультантызы, С.Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады.

Чадаана хем унунда Устүү-Хүрээниң долгандыр чоок-кавы девискээрлери – Терең-Кежиг, Арыг-Бажы, Коьш-Дыт, Ортаа-Дыт, Хос-Доруг чурту – бо черлерни шаг шаандан бээр ниитизи-биле Чайлаг-Алаак деп адап турган чүве-дир. Ооң кол барымдаазы Монгуш Кенин-Лопсанның «Буян-Бадырғы» деп эссе-романында Чайлаг-Алаак деп чер адын хөй катап киригин билдир бис. Буян-Бадырғы аңаа ажылдап-чурттап турган болгай. Бежен чылдарда «Искра» колхозтуң даргазы турган Доктугу Монгуш болгаш ол үениң улуг назылыг улустары база-ла Чайлаг-Алаак дигир чүве.

Кажан МЧАЭ, колхозтар организастап тургузуп эгелей бергенде, Чайлаг-Алаакка аалдар-даа чайлаглавастан, ол девискээрни ниитиниң малынга сиден кезип алыр кылдыр ажылгай берген. Ооң журундан Чайлаг-Алаак деп чер ады ховар адаттынып, анаа-ла Хүрээ шыгы дээр апарган.

Шаг шаанда Чайлаг-Алаак девискээри чайгы үеде көктүг-шыктыг, калбак, делгем шынаа турган, харын-даа Устүү-Хүрээниң чанын-дан аьттыг кижиге Алдыы-Хүрээ көстүп турган дигир. Чаңгыс чүс чыл дургузунда чылан өтпес шыргай арыг кылдыр өзүп хуулган-дыр. Ол хамаанчок колхозтуң 1970-80 чылдарда сиден кезип турган алаактарын безин чаш ыяш дуй алы берген. Ам бир чүс чыл эртерге та кандыг янзылыг апарган турар чүве.

20 чүс чылдың эгезинде Даа кожуунуң улуг нояны Хайдып Үгер-Даа төвүт чуртундан улуг эртемниг лама чалап эккелгеш, каяа хүрээ тудуп болурун айтырып алыры-биле шо, төлге салдырып, ном судур аштыраарга, Чайлаг-Алаактың дап-дал ортузунга туттурар болза эки дээн. Ынчангаш Чайлаг-Алаак хүрээзинин тудуу 1905-1907 чылдарда доозулгаш, Даа кожуунуң төвү болганы ол.

Улуг ноян Хайдып Үгер-Даа бурганнай бээрге, 1908 чылда

моон ажаап үндүргеш, Шеми ооргазынга чедирген, ол черни ноян-Шаразы дээр.

1912 чылда Хомду дайынынче чоруур дээн дайынчыларны болгаш сүзүк шерин моон үдеп чоруткаш, кажан тиелгелиг чанып кээрге, база-ла маңаа байырлыг байдал-биле уткуп хүлээп алган.

Салгал дамчаан аныяк ноян

Оюннарның нояннар, дүжүметтериниң үзел-бодалы болза, Тыва Моолга чагыртыр феодалдыг күрүнө бооп турзун, аңгы күрүнө болуп шыдаваас дээр хөөнүг турган.

Орта-Дытка эрткен деткички белеткел хурал бодунуң салган сорулгазын чедип алган. Тускай доктаал хүлээп алдынган. Чаа

Ол политиктиг компания «культура революциясы» кылдыр төөгүде демдеглеттинген.

1933 чылда Устүү-Хүрээниң баазынага чайлаг школазы ажытылган. 1930 чылдар эгезинде сумунуң адын Чайлаг-Алаак деп адап турган. 1938 чылда чайлаг школазын көжүргөш, Бажың-Алаак эге чада школазы, а сумунуң адын Ча-

Чагаалар
аразындан

Кижизидилгениң кошкаанда

Кижини төлептиг кизи кылдыр мандыдып өстүрерин бистин өгбөлүгү эки билдир чорааннар. Маңаа муң-муң чылдар иштинде амыдыралга ажылгап чораан улусчу кижизидилге аргалары багай-ээс ажылдап турган. Ол үениң шажын-чүдүлгезиниң эптиг-чөптүг аымы-ның аайы-биле кончук тайбын, чөптүг, культурлуг болгаш амыдыралчы чорааныысты бистер, 70 хар назылыглар, кончук эки билдир бис. Чурттап эртип келген үевис биле бо үени деңней бодап келгеш, корум-чурумнуң үрелгенин, аныяктарның ажыл-амыдыралче шоолуг сагыш салбастанын, аргалыг-ла болза чиик амыдырал сүрерин көрүп чор бис.

Бистер бичивисте чоп тенектенмес, чалгааравас, кончук ажылгыр, амыдыралчы чораан бис? Чүге дээрге тыва чон чер, мал ажылдыг чораан болгаш, ол бүгүнү чүгле холу-биле кылыр турганында. Шору өзүп, 5-6 харлыг апаргаш-ла, бодунуң шаа-биле кылыртар ажылдыг: хемден хумуңга сугну эккээр, отка херек чээргенин, кургай берген инек-матпаан чыып белеткээр, анай-хураганнарны, бызааларны эмзирер боор чүве. Эзегиге буду чедип турар оолдар чер андарар, сиден кезип, адазы-ның ажылынга дузалажып, аьт бажы мунар чораан. Ол үениң бичии кижилери ада-мезинин, кырган-ава, кырган-ачаларының ажыл кылырының арга-сүмезин дыннап, өттүнүп чорааш, чоорту база-ла көдээ ишчи кизи бооп өзүп кээр турган.

Ам бо үеде чоннуң хөй кезии хоорай, суурларда чымчак, маажым амыдыралда чаңчыккан болгаш, кадыг ажыл кылырындан чалданыр, оспагыраар-дыр.

Хоорай-суурларда электри чыры бар, хемден, кудуктан суглаваас, чүгле кран ажиткаш, аксыр сен, ол-ла. От одап, ыяш чарып, чээргенел турбас, батареялар чылыдып бээр.

Хонуктуң 24 шагын канчаар, кайнаар ажылгап турарыысты санап, түңнөп көрүңер даан. Ажылчын кизи хүнде 8 шак ажылдап, а өөреникчи 5-6 кичээлди эртіртир каар. Оон арткан үелерни телевизор көөр, хоорайлаар, ойнаар, а көдээ ишчи чер чырып кээрге, ажылдап эгелээш, дүн дүшкүжеге шимченип кээр.

Хоорайның мындыг амыдыралы өзүп орар салгалыысты ажыктыг ажыл-үөлге өөретпес. Телевизорда үен-даян өлүрүүшкүннерни, алгыжышкыннарны, аварияларны, самын-садар янганнашкыннарны көргүзүп-ле турар-дыр бис. Ол хиреде хамык корум-чурумну орталандыра-рының дугайында хөй-ле хоойлудүрүм хүлээп алган, доктаал-саавыр доктааткан турар.

Амыдыралды бичии-даа болза сегидер дээр, дөрт национал төлөвиледи боттандырып турары эки-дир. Ынчалза-даа корум-чурум айтыры бар болуп артышсаан. Кем-херек үөлүгтен өлүрүкчү кижилерни шаанда боолуп турду. Бо үеде ону соксаткан. Ынчангаш өлүрүкчүлгерге улуг орукту ажыдып берген. Каш-даа кижини өлүрүп каарга, ону келдередин, дириг арттырып каар боорга, туразы улгадып турбайн канчаар.

Ажыл-амыдырал, чуртталганы Чазак башкарып турар чүве бе азы хөй партиялар удуртуп турар чүве бе? Ол партияларның кайызының политиказы чоннуу чүвөл? Шажыны анаа ийинде «хөлезилекчи» ышкаш кылдыр санап, ооң дүрүм-сагызынын чүге тооваас бис?

Кизи бүрүзү дүрүмге, Конституцияга чагырткан. Ам ол орук тарлап, моондакталып, шапта-раазынарга кыстырып турар. Делегейде бүгү-ле дириг бойдустан эң дээрзе «кижи» болганда, ооң кижизидилгезин орталарын чүгле кижилер боттары эдер болгу дег, ынчангаш бо бүгүнү чонум канчаар бодап турар ирги?

Эрензен ТЕЖИТ.
Каш-Хем суур.

• Үе болгаш болушкуннар ТӨӨГҮЛҮГ ЧАЙЛАГ-АЛААК

Буян-Бадырғы 1913 чылдың октябрь айда Россияның Ак хаанынче эвээш санныг тыва чонну улуг Россияның хайгааралына хүлээп алыр дугайында дилег бижикти база-ла Чайлаг-Алаактан бижип чоруткан. Россияның хааны Николай-2 1914 чылдың апрель айда ол угуулга бижикке ат салган. Ооң-на салдары боор орустуң Ак хааны Николай-2 ол-ла чайын Габеев дээрзи баштаан хөй тудугчулар чоруткан, олар келгеш Хем-Белдиринге Белоцарск деп хоорайның таван салып, тудуун кылып эгелээш.

Профессионал революсучу Иннокентий Сафьянов дээрзи 1921 чылдың июль 25-26 хүннеринде Даа болгаш Бээзи кожууннарның хөй санныг төлээлериниң улуг хуралын Чайлаг-Алаактың Орта-Дыт деп черге эртіртиген. Ук хуралдың хүн айтырыы: «Феодалдыг Тываны Россияның хайгааралына турар бот-догуннаан тускай күрүнө кылыр дугайында». И.Сафьянов Буян-Бадырғының бурунгаар көрүштүүн, мерген угаанын, политиктиг мөзү-шынарын ооң мурнунда-ла эскерип билип турган болгаш баш бурунгаар дугуржууда турган болганы аан. Ооң журундан хөй сумуларлыг ийи кожуунуң улуг хуралын маңаа эртіртип турганы ол, чүге дизе чөөн талакы Маады, Салчак,

тургустунар бот-догуннаан Тыва күрүнениң үндезин хоойлузуңуң төлөвилелин безин чогаадып алганнар.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Элегестин Суг-Бажынга эрткен төөгүлүг тургузукчу хуралга өске кожууннардан санал бергеннер «Даа болгаш Бээзи кожууннарның төлээлериниң саналын деткир, бот-догуннаан Тыва күрүнени тургузары чөптүг-дүр» деп деткээш.

1930 чылдарда Чайлаг-Алаакка күрүнө садының улуг турлаа турган чүве-дир, ол үениң улугу «Госторг» деп сөстү «Хос-Доруг чурту» кылдыр адап алганы ам-даа хевээр арткан.

Чайлаг-Алаактың база бир төөгүзү улуг эртемниг лама Лопсан-Чимит тыва бижиктин латин алфавидин 1929 чылда-ла бо хүрээге ажылдап тургаш чогаадып каарга, ол үениң хувискаалчы нам-чазаа лама кизи чогааткан дээр, үжөн үжүктүг чаа алфавит бир чыл ишинде «хоругдал» шыгжамырынга чыткан. Улуг эртемниг ламаларны шииндери шииндип, боолаарын боолаан соонда, тыва алфавит чырык көргөн. 1930 чылдың июнь 28-те ТАР-ның Сайыттар чөвүлелиниң чарлыгы-биле Тываның булуң бүрүзүнге бижик өөредилгезин организастаар дугайында декрет хүлээп алдынган.

даана сумузу кылдыр эде адаан. Бодап көөрге, Чайлаг-Алаакка хүрээ орну тудар дээн чер ады база репрессияга таварышкан чадаваас.

1945 чылда ийи МЧАЭ-ни каткаш, «Искра» колхозу тургузунган, а 1978 чылда ол совхоз апарган.

Чайлаг-Алаак — онзагай чараш чурумалдыг оран. Ээремде балык-байланың, эзиминде элик-хүлбүстүг, эрээш шокар чечек шыккан, чыжыргана баштаан катчимистиг, эм оьт-биле байлак оран. Чайлаг-Алаакка аалдар чайлаглавастан, чараш ады-даа уттундурганы хомуданчыг.

2007 чылда ынчангы Чайлаг-Алаак сумузуңуң үндезилеттинип тургузунганындан бээр 75 чыл болган юбилейин демдегледип эртірерин амгы Чадаана суму чагыргазы планнап турар. 1992-2005 чылдарда Бажың-Алаак, а 2006 чылдан эгелеп сумунуң юридиктиг адреси Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана сумузу дээр, суурнун ады — Бажың-Алаак.

Келир чылын Устүү-Хүрээ чүс харлаар.

Людуп ДОМБУ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бажың-Алаак суур.

Жаны уткалыг роман

Чогаалчы, журналист болгаш чурукчу Шомоадыр Дойлуевич Кууларның «Баглааш» деп үш кезектиг романын номчудум.

Намзырай улуг эртем-билиг чок-даа болза, хөлүн часпаан. Чуртталганың узун баглаажы, шынап-ла, Чер, Дээр-биле тудуш ышкаш сагындырар. Ол каракка көзүлбес-даа болза, кижилерни үстүү, ортаа болгаш алдыы ораннар-биле харылзаштырып турар хуулгазын күш. Баглааш амыдыралдың эрткин, амгы, келир үелерин сагындырып, кичээндирип турарын билдир-ле кизи билдир, билбес кизи тоомчага албайн баар. Чуртталганың Баглаажы дээрге төрөөн чериниң хиин олдуур. Ынчангаш ону хиниң кескен иең ышкаш бодап чору.

Романың «Шилилге» деп бирги кезээнде Чамзырай биле Намзырай — чоннуң адап бергени-биле Эрги дарга биле Чаа дарга шагдан тура кады ажылдап келгеннер. Оларның кол сорулгазы көшкүн амыдыралдыг чонну коллективтиг ажыл-агыйже колхозташтырып киирери. ТАР-ның ССРЭ-ге катышканы-биле ССРЭ-ниң Дээди Советинге областы төлээлээр депутаттарны депшидер согулдаларга чонну аңаа калбаа-биле киириштерер талазы-биле соңгукчулар ортузунга суртаал ажылын чорудары дээр чаа үе дүүштур кылыр ажыл-ла хөй. Шынап-ла, суму биле колхоз даргазының бир демниг ажылын эң ырак кыдыг-кызыгаар Урунуң 9 дугаар

арбанының чурттакчылары-биле ажылындан безин көрүп болур.

Чаа төре үези — романың ийиги кезээнде. Кожуун даргазы Самдан кожуунуң нам комитетиниң ийиги секретары Николай Стрельниковту эдэртип алгаш, машиналыг Ак сумузуңда соңгулдаларга белеткелди хынап чорааш, арат чоннуң аңаа идепкейинге сеткил ханып чоруур. Орук аайы-биле чаа тургузунган колхозтуң даргазы Намзырайга ужуражы бээр. Олар аңаа-даа доктаавайн, колхоз даргазының күдээзи, тыва эки турачы Чылбар-оол Ондарның аалынга халдып келгеннер. Аалда арбын чыылган чонга хамааты дарганың тывалаар аянын өттүнүп тургаш суртаал ажылын чорудар.

«Кижиниң дайзыны чанында» деп эгеде «контр» азы «бежен сестээн» деп нүгүлдеткен Салчак Чүлдүм башкыны тудуп бажыңнааш, кадайы Бичии-Уругну (Тамара) эге школада өөренип турар уруглары-биле Ак сумузуңче шөлүптөр. Бо коргунчук херектин сөөлүндө барып Чамзырайның кырынга дирилгели келирин ол хөөкүй кайын билген боор.

«Назы четпээн уруг-дарыгның иези Бичии-Уруг канчаарга-даа дөмей-ле мээр сумум албатызы болганда, дузадан кадайын» дээр ак сеткили-биле уругларны школага улаштыр өөредири-биле ооң директору-биле дугурушкаш, киирип каан. Бичии-Уругнуң бодун соңгулда белеткелинге дузалаштырып, оон улаштыр секретарыладып алган.

Соңгулда эртіреринге белеткээр өглерни одаары-биле ыяш белеткээр кылдыр Чылбар-оолга даалга берип каарга, өрттенген арыгдан кургаг ыяштар кескеш, өөнүң чанынга шанак-биле сөөртүп эккел каан. Кожя чурттап органы Сунгар-оол база ол арыгдан ыяш кескеш, сөөртүп эккел алган.

Оран-делегейниң арга-арыын кымнар өрттеткени? Билдиргер херек — оон ыяштап чораан Чылбар-оол биле Сунгар-оолдуң үөлгеткен херээ-дир. Өглериниң чанында овааландыр дүжүрүп алган оранлары ол-дур. Шаг-даалар келгеш, Сунгар-оолду тудуп алгаш, Чылбар-оолдарга кээрге, ол чок болган.

Кожуун даргазы Самдан Чамзырайны нам секретарының өрээлинге киирип эккелген. Манай орган улустуң аразында шагдаа ажылдакчылары бар боорга, Чамзырай арай сестип, «Чүү-ле болур ирги?» дээр бодалга алызып, олуруп алган.

— Бөгүн Ак сумузуңуң даргазы эш Чамзырайның херээр көөр-дүр бис. Эш Чамзырай бистиң районнуң база бир хоочун ажылдакчыларының бирээзи — деп, секретарь Николай Стрельников чугаазын эгелеп алган. — Бирээде, быдаргай, көшкүн амыдыралдан сууржуң амыдыралче кирер, эштежи-каттыжып алгаш ажылдаар деп партия сорулга салып турда, эш Чамзырай ынаар кичээлге салбаан. Ылаңгыя бүзүрелдиг эвес элементилер-биле

харылзаа тудуп, харын-даа оларны камгалап, шажын-чүдүлгениң талаакчыларын безин көрбээр-ченеп, билбээр-ченеп эртіртир турар... Оон-даа чүдек чүве — эш Чамзырай «контр» кизи кадайын колдуунуң адаанда кызыдып алган олурда, районнуң прокурору-даа хөдөлбээни кайгамчык — деп, чугаазын төндүрер. Ындыг чугаадан хуралга олурган улустуң баштары халаш дээр.

Чамзырай бодунуң сөзүңде:

— Ол үеде сумуга эки бижик-билигилги, орус дылды эки билдир кизи чок турганы шын. Соңгулдалар политиктиг ажыл деп чүвени баш удур билгеш, эртем-билигилги кизи боорга, киирип алганым шын, даргалар — деп харыылаар.

Нам секретары түңнел сөзүңде:

— Чамзырайны ажылындан хостааш, прокурордан чөпшээрел алгаш, херээз истеп, хынап көөр. Чүү деп бодаар силер, эш Самдан? — деп, Стрельников кожуун даргазын сындырар.

Самдан:

— Ажылындан хостап болур, өске херээзге чөпшээрелпес мен. Оон соонда Кызылдан хөй даргалар келгеш, Самдан дарганы ажылындан хостап каапкан. Стрельников дарганы база келдирти берген, ооң катап эглип кээп, ажылдаары берге-ле боор... Романның уланышында кичээлде кижилерниң оон ыңайгы салым-чолдары билдинер чадаваас.

Серге ОНДАР.

«АЗАСТЫҢ» чеденги чалгыы

Чүглө Кызыл хоорайның эвес, а республиканың эң хоочун садыг чери – «Азас» эрткен субботада бодунуң тургустунганындан бээр 70 чылын демделеп эрттирген.

Өске мындыг байырлыг хемчеглерге бодаарга, ону организаптап эрттиргени бир тускай болган: «Азастың» удуртулгазы дүш үезинде садыг бажыңынын мурнунда кудумчуга Тываның күрүне филармониязының артистериниң киржилгези-биле 70 чыл юбилейге тураскааткан концерт программалыг көргүзүңү бараалгаткан. Ол үеде хоорайның төвүнге аай-дедир аргыжып чоруп турган хөй санныг улус таварылга болуп, ону көөр аргалыг болган. Чайгаар чылган көрукчүлерге уран талантызын «Тыва» ансамблдин сыгытхөөмейжилери, «Саян» ансамблдин ыраажызы Борбак-оол Салчак, «Бичии филармонияның» ыраажылары Дарья Маслова болгаш Хелга Сундуй, Александр Ооржакка удурткан клоуннар дээш, өскелер-даа бараалгатканнар. Күрүнениң симфониктиг оркестриниң хөгжүмчү Людмила Ваганова скрипкага тыва композиторларның хөглүг аялгаларын күүсеткен.

Байырлыг хемчегге «Азас» садыгга аңгы-аңгы чылдарда ажылдап чораан хоочуннар киришкен. Оларның аразында Мария Радионовна Еремцова, Лидия Ламажаповна Таспанчик, Таисья Федоровна Бухтуева, Долчун Лопсановна

Ондар дээш, өскелер-даа турган. Юбилярларга ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Ш.В.Кара-оол байыр чедирген.

Ол-ла үеде анаа бичии уруглар аразына яңы-бүрү «чигирзиг» конкурстарны эрттирген, садыгның төөгүзүңгө тураскааткан фото-делгелгени организаптаан. Чижээ, шаандагы төөгүлүг фото-чуруктардан бо садыгның солун эрткен оруун билип ап болур: 1919 чылда амгы «Азастың» орнунга чылгы кажазын тудуп эгелзэн турган. 1922 чылда ону садыг кылдыр эде тударын планнаан. Ынчалза-даа чүглө 1936 чылда Кызыл хоорайның улуг садыг кылдыр ажыттынар аргалыг болган. Ол үеде амгы «Азас» садыгның бажыңынын иштинге өг тип каан, а садыглаашкын ону долгандыр чоруп турганын бодап көөргө, хөктүг кылдыр сагындырар. А ынчангы кызылчылар херек кырында өгге аажок ынак, анаа кирип шайлаарына суңдуулуп турганнар. «Шайлаар өгнүң» ады-сураа алгып, улустуң чыгып, хөөрежир чери боорга, бажың-

ны бүдүңгө ресторан кылдыр 1940 чылда эде тургускан. Ол-ла үеде ооң дужунга ТАР-ның найысылалынын төвүңгө аңгы ресторан бажыңын тударының дугайында айтырыг тургустунуп келген. Төөгүлүг ол бажың ам-даа бар, ону улуг салгалдың кижилери «Улуг-Хем» рестораны кылдыр сактыр, а амгы үениң аныктарына анаа-ла «ТР-ниң Улустуң банкызының» бажыңы кылдыр билдиндир.

1944 чылда ресторанны каттап бирги төп аш-чем садыг кылдыр эде организаптаан, а 1969 чылда анаа садыг алыкчылар боттары бараан шилип алыр республикада бир дугаар садыг ажыттыган.

Амгы «Азас» КХН-ниң коллективи Кызылдың аш-чем садыгның салгакчызы. Ол амгы үениң садыг болу берген. Ында садыгның бодунда аңгыда, кафе-бар, чайгы кафе, чартык фабрикаларның болгаш далгандуу кылыгларның бүдүрүлгө чеги ажылдап турар. Хоорайда чаа улуг садыглар ажыттынып, чижилге улгадып-даа оор болза, «азасчылар» боттарының

туружун чидирбейн турарлар. Сөөлгү чылдарда садыг бажыңын шинчи кирип чаарты септээн, мурнунда девискээрни тудуг плиткалары-биле катап шыпкан.

Бо хуннерде Надежда Петровна Зеленаның удуртуп турары садыг — үлегерлик үндүрүг төлекчизи. Коллектив эки ажылды дээш 2000 чылда РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң өөрүп четтиришкининиң бижин алган. «Азастың» ажылдакчылары Н.П.Федулова, Л.В.Салчак болгаш О.Б.Баазан ол-ла чылын «Россияның чылдың херээженнери» тускай шааналга төлептиг болганнар. «Азас» республиканың 10 эң эки бүдүрүлгө чериниң аразыңа кирип турар. Кызыл хоорайның төөгүзү-биле тудуш, ооң-биле кады хөгжүп, ооң чурттакчыларына кезээде бараан болуп чораан болгаш ам-даа шинчи бараан болуп чоруур садыгның коллективини мурнунда ам-даа солун сорулгалар салдынган. Ынчалза-даа олар амдыызында ону боттарының бичии чажыды кылдыр тудуп турарлар.

Бистиң корр.

Онкодиспансерниң улуг эмчи сестразы **Кима Айыжыевна ООРЖАК** күш-ажылдың болгаш мергежилиниң хоочуну кадык камгалал шугумунда 1969 чылдан бээр ажылдап турар.

Түмөн ТАКТАЛ чураан.

Алдын куданар-биле

Алдар-аттыг Алдан-Маадыр сумузунга Арат чоннуң, ажы-төлдүң аразына Алдын куда четкиже Найыралдыг чурттап келген Ачавысты, ававысты Алгап-мактап йөрээп тур бис.

Бистиң эргим, ынак ававыс, ачавыс **Макай-оол Сүүр-оолович, Анзат Сегбеевна МОНГУШТАРЫН** алдын куда чедир аас-кежиктиг, авыралдыг чурттап келгенинге өөрүп, чүрээвис ханызындан байыр чедирип, кадыкшылды, өөрүшкү-маңайны, кижик-чолду күздөвис.

Уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери, уйнуктары.

Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр сумузунда ажылдап-чурттап чоруур бистиң хүндүлүг даайыс, партия, совет ажылының хоочуну **Макай-оол Сүүр-оолович**, хүндүлүг дыштанылга үнгүжө, уруглар кижизидилгезинге ажылдаан күүйүвүс **Анзат Сегбеевна Монгуштар** бо хуннерде Алдын кудазын хөй ажы-төлу, кады төрээнери, чоок төрөлдери-биле демделеп эрттирип турар. Олар күрүңгө үрө-түңнелди, ачы-хавыялыг ажылдааш, амгы хуннерде тыва кижиниң чоргааралы — тос чүзүн малы — кодан сынмас бода малды, муң хойну, чыраа-сака чылгыны кадарып, өстүрүп, аныак-өскени ажыл-биле хандырып, кижизидип, амыдыралдың делгем оруунче үдеп чоруурлар.

Эргим, чоок өгбелеривиске алдын юбилейи-биле ак орукту, быжыг кадыкшылды, агар сандан ыяштың будуу ышкаш төрөл чонунга ам-даа бараалгап чоруур күздөвис.

Хүндүткел-биле, чээни **Елена Өтөк-ооловна, уруу Марта, күдээлери Эрес, Сергей Сергеевич.**

Кызыл хоорайның № 4 профессионал училищезиниң 2005 чылдың июнь 15-те **Чаян Александрович ЧЫНАНГА** тывысканы Д № 619401 дипломнуң (бүрүткээн № 6219) читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Буян Артурович ШЫВЫКТЫҢ адынга Москваның күрүнениң социал университетиниң Красноярскиде салбырының тывысканы студент билетин болгаш Кызыл хоорайның шериг комиссариатының тывысканы **НА № 1025184** дугаарлыг шериг келдиришкининче кирип бижиткен херечилелдиң читкени-биле, оларны күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ававыс **Тамара Хүрбеевна САРЫГ-ООЛДУ** сөөлгү орукче үдешкен, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Тес-Хем кожуунуң өөредилге килдизиниң (эргелекчизи Г.О.Достай), Самагалдайның № 2 школазының (директору Ч.Х.Донгак), Кызыл кожуунуң үндүрүг инспекциязының (удуртукчузу У.К.Оруйгу) коллективтеринге, Тере-Хөл, Тес-Хем база Эрэин кожууннардан келген дөргүл-төрөлдери, кудаларывыска, эш-өөрүвүске, кожоларывыска, чонувуска улуу-биле четтиргенивисти илереттивис.

Ажы-төлү.

ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР ЯАМЫЗЫНДА

ХООЧУННАРГА ЧУРТТАЛГА СЕРТИФИКАТТАРЫ

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының сайыды **Виктор Лесняк** республиканың Иштики херектер яамызының беш хоочунуна 6 млн. 785 муң рубль түннүг Күрүнениң чуртталга сертификаттарын 2006 чылдың сентябрь 1-де тывыскан.

«Күрүнениң чуртталга сертификаты» тускай сорулгалыг программаны РФ-тиң Чазаа 1998 чылда хүлээп алган. РФ-тиң ИХЯ-зының системасында чуртталга сертификаттарын иштики херектер органнарынга ажылдап чорааш, назыны четкеш, бо албандан халашканнарга, кадының байдалы-биле ажылдан үнгенерге азы организаптыг-штат өскерилгезинге таварышканнарга бээр. Ооң эң чугула негелдези болза, иштики херектер органнарының албанынга ажылдаан стажы он чылдан эвээш эвес, херек кырында чурттаар оран-савазы чок болгаш иштики херектер органының чуртталга-амыдырал комиссиязының ээлчээнде турары болур.

2000 чылдан эгелээш, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы «Күрүнениң чуртталга сертификаты» программаны боттандырып эгелээш. Нитизи-биле 40 сертификатты хереглзэн кижилерге берген. Бо

чылын сертификаттар алган беш кижиден аңгыда, 14 кижии ону манап турар. Мону ТР-ниң иштики херектер сайыдының оралакчызы — тылдың начальниги, иштики албанының полковниги **Александр Дьячковтун** удуртканы чуртталга-амыдырал комиссиязының кежигүннериниң шудургу ажылынын түннелинде чедип алган. Бо ажылды чорудары белен эвес, баштай чурттаар оран-сава хереглеп турар кижиниң эргежок чугула материалдарын чыыр, ооң соонда, Москва комиссиязынга ону камгалаар, оларны бүзүредир.

Кылып чоруткан ажыл чурттаар оран-сава хереглеп турарларның негелдезин хандырып шыдаваан. «Күрүнениң чуртталга сертификаты» программаның негелделерин езугаар чуртталга сертификаттары алыр ужурулг иштики херектер органынга ажылдап чорааннарны сертификаттар-биле хандырар дээш күженишкининиң ажылдаары чугула

болуп турар.

ТР-ниң ИХЯ-зы иштики херектер органының ажылдакчыларының чуртталга байдалын экижидери-биле комплекстиг программага дүүштүр 2005 чылда Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда хөй каыт чуртталга бажыңын тудуп эгелзэн. Ону бо чылдың күзүңүнде ажылгалга киририн планнап турар. Бо чуртталга бажыңы уруглар ойнаар шөлдүг, автомашина тургузар черлик найысылалда эң чараш бажыңнарын бирээзи болур. Бажыңның квартаи бүрүзүңгө чылыгыны болгаш сугну ажылгааны санаар счетчиктерни тургузар болгаш оон өске-даа кижилерини чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунар.

Милиционерлерни чурттаар оран-сава-биле хандыраарының айтырыны шиттирлээр эң чидиг айтырыг болуп турар, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының удуртулгазы ону шиттирлээр дээш болдунар-ла бүгү хемчеглерни аяп турар.

Ая БЮРБЮ,

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор **Артур ХЕРТЕК.**

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8331. Чагыт 109.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-бачкылыга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирье регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарың авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харышлаар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.
e-mail: shyn@tuva.ru